

મયોધ્યા ઓહિયાં

“કૃપા કરી હવે મને હજ કરવા જાયા છો. અહીં
રૈયતને મોટું દેખાડવું ભારે કલંકરૂપ લાગે
આ પ્રમાણે જો કંપની મુલકો પચાવી પાડવાનું
જ રાખશે તે થોડાજ સમયમાં મારો બાકીનો
મુલક પણ છીનવી લેવામાં આવશે એમ મને
છે.” (૫ ૨૨)

“અમે અયોધ્યા રાજ્યના નવાજ અને તેના
ઓની ચાલીસ ચાલીસ વર્ષ સેવા કરી છે તેનું
ક આધું છે; તે હવે હરામ કરવા બીજા કોઇની
નહિજ કરીએ.” (૫. ૬૫)

ગ્રાહકોને સૂચના

નવા વર્ષનું લવાજમ વી. પી. થી

(૧) આ પુસ્તક મળે નવા વર્ષનું લવાજમ રૂ. ૨-૦-૦ જેઠ વદ ૧૦ તા. ૧૦ મી જુન સુધીમાં મ. ઓ. થી* અથવા ટીકીટથી અથવા રૂમરૂ મોકલી આપવા વિનંતિ છે. વી. પી. કરાવવા કરતાં આ રીતે મોકલવાથી ત્રણચાર આનાનો ફાયદો થશે તે તરફ આપનું ધ્યાન ખેંચું છું. સગવડ ખાતર આ પૂર્વેનો ગ્રાહક નંબર અવશ્ય જણાવશે.

(૨) તે મુદત સુધીમાં જેમનું લવાજમ નહિ મળ્યું હોય તેમને આ પછીનું એટલે આ વર્ષનું છેલ્લું પુસ્તક વી. પી. થી રવાના થશે જેનો કુલ ખર્ચ રૂ. ૨-૫-૦ આવશે. જે ગ્રાહકનું વી. પી. પાછું વળશે તે એના ખર્ચના ૯-૩-૦ ત્રણ આનાની ટીકીટ મોકલશે ના જ છેલ્લું પુસ્તક તેને મળશે.

(હવે વી. પી. એ પોસ્ટ ઓફિસમાં ત્રણ જ દિવસ રહી શકે છે તે દરેક ગ્રાહક ધ્યાનમાં રાખે.) માટે

(૩) જેમને ત્રીજા વર્ષના ગ્રાહક રહેવું ન હોય તેમણે અમને તે મુજબ તા. ૧૦ મી સુધીમાં લખી જણાવવું જેથી તેમને આ પુસ્તક વી. પી. થી ન મોકલાતાં સદા ખૂંકપોસ્ટથી મોકલાય.

(૪) સ્થાનિક ગ્રાહકોએ પોતાનું લવાજમ કાર્યાલયમાં ભરી જવું.

(૫) પરદેશના ગ્રાહકોને વી. પી. થતાં નથી તેમણે નવા વર્ષના લવાજમ માટે પોસ્ટલ ઓર્ડર મોકલી આપવો અથવા ખીજી વ્યવસ્થા કરવી.

આશા છે દરેક ગ્રાહક આ સંબંધી વિચાર કરી ઘટવું કરવા લખી જણાવશે.

વ્યવસ્થા પ ક

સરસ્વતી ગ્રંથમાલા

* મ. ઓ. કરો તો કૂપન ઉપર સ્પષ્ટ અક્ષરે તમારું નામ તથા શિરનાચૂકનું અ લખશો. ખૂણામાં, સરસ્વતી ગ્રંથમાલા માટે, એમ લખશો.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૫૮૭૮ વર્ગિક

પુસ્તકનું નામ અખોદ્યા ખોદ્યા

વિષય લ ૨૪૨૨૨ : ૩. ૬

સરસ્વતી પ્રત્યમાલા : વર્ષ ૨, પૃ. ૧૦ : કુલ પૃ. ૨૧

અયોધ્યા ઓહિયાં !

યાને
કંપની સરકારની દગલબાજી /

લેખક
જગન્નાથ નથુભાઈ બેધી

પ્રકાશક
પ્રસ્થાન કાર્યાલય
અમદાવાદ

૧૯૩૬

સંચાલક અને પ્રકાશક

રણછોડજી કેસુરભાઈ મીસ્ત્રી : પ્રસ્થાન કાર્યાલય : પારસી બગિચારી સામે અમદાવાદ

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ

૧૫૮૭૮

ગુજરાતી ગ્રંથીરાઈટ-સંગ્રહનુક્રમશિકા

પ્રકરણ	૧	શુભઉદ્દેશા પર સ્વાર	૭
,,	૨	અસહઉદ્દેશાનો ભોગ	૧૨
,,	૩	‘ મને હજ કરવા જવા દો ’	૧૭
,,	૪	માહુદીનના સમયમાં	૨૪
,,	૫	ઇતિહાસનું કાળું પ્રકરણ	૩૧
,,	૬	પ્રપંચ જાળ	૩૮
,,	૭	રાજવહીવટમાં હસ્તાક્ષેપ	૪૭
,,	૮	આઉટ્રામનું નિવેદન	૫૦
,,	૯	‘ હેલોસીનું ’ તરકટ	૫૯
,,	૧૦	નવાખ પદબ્રષ્ટ	૬૩
,,	૧૧	રાજમાતાઓ રસ્તાની લિખારણી	૬૫
,,	૧૨	રાજમાંથી ફકીર	૬૭

નિવેદન

માળાના ગ્રાહકોને

માળાનું આ બીજા વર્ષનું ૧૦ મું પુસ્તક છે. આ પુસ્તક સાથે કુલ ૬૫૬ પૃષ્ઠ અપાયાં, નીચે પ્રમાણે :

પુ. ૧-૨-૩	વીરની હાકલ ભા. ૧	૨૨૦
૪	દાર્શનિક અને સ્વરાજ	૮૦
૫	ગાંધી-કૃત્ય [આદ્યમ]	૬૪*
૬	બારડોલીની હિંજરત	૪૮
૭	પૂજારીને પગલે	૮૦
૮	ખેરસદની વીરાંગનાઓ	૪૦
૯	લાલ ટોપી	૫૬
૧૦	અયોધ્યા ઓહિયાં	૬૮

એટલે આવતું પુસ્તક લગભગ ૪૮ થી ૬૪ પૃષ્ઠનું આપવામાં આવશે અને તે પુસ્તક આ વર્ષનું છેલ્લું પુસ્તક હોવાથી, આવતા એટલે ત્રીજા વર્ષનું લવાજમ એ પુસ્તક વી. પી. થી મોકલી વસૂલ કરવામાં આવશે. (વી. પી. માટેની વિશેષ સૂચનાઓ માટે જુઓ પૃ. ૨)

*

છેલ્લા બાર મહીનામાં આપણે એક મહાન ધર્મયુદ્ધ લડ્યા. એ યુદ્ધમાં માળાએ પણ યથાશક્તિ પોતાનો ફાળો આપ્યો છે એ સૌ જાણે છે. ચાલુ વર્ષનાં પુસ્તકોમાંથી ‘વીરની હાકલ’ તથા ‘ગાંધી કૃત્ય-આદ્યમ’ અને પહેલા વર્ષનાં પુસ્તકોમાંથી ‘૧૮૫૭’ [બળવાની બીજ બાજુ] બ્રિટીશ સરકારે જન્મ કર્યો છે. અને બ્રિટીશ સરકારે જ્યારે માળાનાં ત્રણ પુસ્તકો જન્મ કર્યા ત્યારે વેસ્ટર્ન ઈન્ડિયા સ્ટેટ્સ એજન્સીને પણ પરાક્રમ કરવાનું મન થઈ આવ્યું અને તેણે પણ પહેલા વર્ષનાં ત્રણ પુસ્તકો : (૧) વીર વલ્લભભાઈ (૨) અમેરિકાનું સ્વાતંત્ર્ય યુદ્ધ અને (૩) કનિત જન્મ કર્યા. આમ માળાનાં છ પુસ્તકો જન્મ કરી સરકારે માળાની યોગ્ય કદર કરી છે.

* આદ્યમમાં પાનાં છે તો ૪૦, પણ ચિત્રો આદી પેપર વગેરે ગણતરીમાં લેતાં ૬૪ ગણ્યાં છે.

હજી લડત પૂરી થઈ નથી. આ સંધિકાળ ચાલે છે. કેને ખાતર કાલે શું થશે ? એટલે આવતે વર્ષે માળામાં ક્યાં ક્યાં પુસ્તકો બહાર પડશે તે કાંઈજ કહી શકાય એમ નથી. ગ્રાહકોને એટલું જ કહી શકું કે આ વર્ષે જેમ આપણા રાજકીય ધ્યેયને અનુરૂપ આવે એવું સાહિત્ય આપવામાં આવ્યું છે તેમ આવતે વર્ષે પણ પરિસ્થિતિને અનુકૂળ સાહિત્ય જ આપવામાં અ.વશે.

*

ધણા ગ્રાહકોને ગાંધી-કૃત આલ્પમ મળ્યું નથી અને પછી તો તે જમ થયું. એટલે આલ્પમને બદલે બીજું એક પુસ્તક આપવાનું અમે જણાવ્યું હતું. પણ હવે સંધિ થઈ છે એટલે આલ્પમ પાછું મેળવવા અમે સરકાર સાથે પત્રવ્યવહાર કરી રહ્યા છીએ. જે મળશે તો તો ગ્રાહકોને સીધી નકલ મળી જશે; નહિ મળે એમ નક્કી જ થશે તો તે પછી એક પુસ્તક મોકલી આપીશું.

‘આલ્પમ’ ટપાલ ઑફિસમાંથી ઊપડી ગયા પછી પુસ્તકો ગ્રાહકોને પહોંચાડવાની ખૂબ મુશ્કેલી અમને લાગવા માંડેલી. ‘બારડોલીની હિંજરત’ પણ રખેને અટકાવે તો ? ‘બોરસદની વીરાંગનાઓ’ પણ અટકાવે તો ? એટલે એ પુસ્તકો પહોંચાડવા માટે અમારે જુદી જુદી વ્યવસ્થા કરવી પડી હતી અને એને પરિણામે કેટલાક ગ્રાહકોને કોઈ કોઈ પુસ્તક નથી પણ મળ્યું એવી ફરિયાદ અમને મળી છે. પણ ઉપરોક્ત સંજોગોમાં એ અનિવાર્ય હતું એ ગ્રાહકો જોઈ શકશે અને ઉદારભાવે એ ત્રુટિઓ નભાવી લેશે એવી આશા રાખું છું.

અંતમાં, આ વર્ષે તો હવે એક પુસ્તક પછી પૂરું થશે. ગ્રાહકોને વિનંતિ છે કે આ બે વર્ષ દરમિયાન જે મીઠી નજર તેમણે માળા પ્રત્યે રાખી છે તેવી જ મીઠી નજર હવે પછી પણ તેઓ ચાલુ રાખે, ગ્રાહક તરીકે ચાલુ રહે અને પોતાના મિત્રમંડળમાં એનો પ્રચાર કરવા બનતું કરે.

પ્રકાશક

અયોધ્યા ઓહિયાં

અયોધ્યાનો ઇતિહાસ હિંદુધર્મ જેટલો જ પુરાણો અને પવિત્ર છે. શ્રી રામચંદ્રજીના પુણ્ય નામસ્મરણની સાથે જ આ અયોધ્યાની પ્રાચીન જાહોજલાલી દરેક હિંદુ સમક્ષ ખડી થાય છે. રામાયણકાળમાં ત્યાં ધનધાન્યની રેલછેલ હતી, પ્રજાને યોગ્ય રીતે ન્યાય મળતો હતો, જનસમાજની સુખાકારી ધણી જ સારી હતી, નાની વયે કાઠં મરણ પામતું નહિ. પણ રામાયણકાળનો અયોધ્યાનો ઇતિહાસ આલેખવાનો અત્રે ઉદ્દેશ નથી.

અયોધ્યા પ્રાંત એટલે મહાતપસ્વી પર્વતરાજ હિમાલય અને પતિતપાવની ગંગામૈયા વચ્ચેનો વિશાળ પુનતિ પ્રદેશ. તેનો વિસ્તાર લગભગ ચોવીસ હજાર ચોરસ માઈલ જેટલો છે, અને તેની વસ્તી અઢારમી સદીમાં થે ૫૦ લાખ જેટલી ગણાતી હતી. એટલે કે અયોધ્યાનું રાજ્ય ક્રાંતિ કે જર્મનીના તળપદ રાજ્ય કરતાં નાનું ન કહેવાય.

રામાયણકાળ પછી અયોધ્યાના ઇતિહાસમાં શા શા મહત્ત્વના ફેરફાર થયા તેની ઐતિહાસિક માહિતી ધણી જ થોડી મળે છે. પણ એટલું તો ચોક્કસ છે કે બારમી સદીમાં મુસલમાનોના હાથમાં કનોજ ગયું ત્યારથી અયોધ્યામાં યાવની રાજ્ય શરૂ થયું. સામાન્ય રીતે અયોધ્યાનો સુખો દિલ્હીના બાદશાહનો નામનો થે ખંડિયો

રાજ ગણુતો હતો. હિંદમાં ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની સ્થપાઈ ત્યારે અયોધ્યામાં આ જાતની રાજ્યપદ્ધતિ ચાલી રહી હતી.

ઇતિહાસનો કોઈ વિદ્યાર્થી પૂછે કે “કંપનીએ વધુમાં વધુ જીલમ અન્યાય કયા પ્રાંતમાં વરસાવ્યા?” તો ઇતિહાસનો અભ્યાસી તરત જ ઉત્તર આપશે કે “અયોધ્યા પ્રાંતમાં.” એક કે બીજું બહાનું ખતાવી કંપની બહાદૂરે અયોધ્યા પ્રાંતમાંથી હજારો સૈનિકો અને લાખો રૂપિયા પડાવ્યા છે. કંપની બહાદૂરની તિજોરીનું તળિયું દેખાવા લાગે કે તરત તેની ખાઉધરી લાલ આંખ અયોધ્યાના રાજ્ય ઉપર પડી જ છે. ન્યાય કે અન્યાય જોયા સિવાય, હરકોઈ પ્રકારે, જીલમ વાપરીને પણ, અને કોઈકોઈ વખત યુક્તિપ્રયુક્તિથી તે નવાબને ફસાવતી અને મોટી મોટી રકમો ઓઠાવતી. કંપની બહાદૂરનો જ અમલદાર મેજર બર્ક લખે છે:

“કંપનીએ અયોધ્યા પ્રાંત સાથે પ્રથમ સંબંધ બાંધ્યો ત્યારથી માંડીને અયોધ્યા પચાવી પાડવામાં આવ્યું ત્યાંસુધીમાં કંપનીએ ઓછામાં ઓછા ૭૫ કરોડ રૂપિયા અયોધ્યાના રાજાઓ પાસેથી ઓઠાવ્યા છે.”

એ કેવી રીતે બન્યું તે આગળનાં પ્રકરણોથી સ્પષ્ટ સમજાશે.

પ્રકરણ ૧ લું

શુભઉદ્દેશા પર સવાર

વાંચનાર એ તો જાણે જ છે કે ઇ. સ. ૧૪૫૭માં લૉડ કલાઇવે દગોફ્ટકે રમી પ્લાસીની લડાઇમાં જીત મેળવી અને તે અંગાળાના રાજાને રાજ બન્યો. મીર કાસીમ આ સમયે અંગાળાને રાજ હતો. જો અંગાળાને રાજ કલાઇવના કલામાં ન રહે તો તેને ગાદી પરથી ઉઠાડી મૂકવાની સત્તા કલાઇવના હાથમાં હતી. આ સત્તાની રૂએ કલાઇવે જ્યારે મીર કાસીમને ગાદીબ્રજ કર્યો ત્યારે તે અયોધ્યાના રાજા શુભઉદ્દેશાને શરણે ગયો. પણ કમલાગ્યે, ઇ. સ. ૧૭૬૪માં બકસરની લડાઇમાં કંપની બહાદૂરે શુભઉદ્દેશા અને મીર કાસીમને સખત હાર ખવરાવી. ત્યારથી શુભઉદ્દેશા અને અયોધ્યાની અવળી દશાનાં બીજાં રોપાયાં.

લડાઇને પરિણામે, શુભઉદ્દેશા તથા કંપની બહાદૂર વચ્ચે ‘યાવચ્યંદ્રદિવાકરૌ’ સુધી મિત્રતાના કોલકરાર થયા. કંપની સાથે મૈત્રીનો સંબંધ બાંધવા શુભઉદ્દેશા ભાગ્યશાળી થયો તે માટે કંપનીને તેના ખર્ચ પેટે ૫૦ હજાર પાઉંડ (સાડા સાત લાખ રૂપિયા)નો ચાલિસો શુભઉદ્દેશાએ કર્યો. એટલું જ નહિ પણ ભવિષ્યમાં જો વજીર શુભઉદ્દેશા કંપનીના લશ્કરનો ઉપયોગ કરે તો તે લશ્કરનું અસાધારણ ખર્ચ વંજીરે આપવું એવી કબૂલાત થઇ. શુભઉદ્દેશા

આકતમાં આવી પડ્યો હતો, તેને કંપની બહાદુરના શબ્દ પર ભરોસો હતો, તેથી તે કંપનીના શબ્દોનો ભાવ કળી શક્યો નહિ. આમ કંપની બહાદુર ૫૦ હજાર પાઉંડ રોકડા મેળવીને જ સંતોષ ન પામી, પણ ભવિષ્યમાં અસાધારણ લશ્કરી ખર્ચના આશરો હેઠળ, વધારે ચૂસવાની બારી પણ સાથે સાથે ઉઘાડી મૂકી.

‘યાવચ્ચંદ્રિવાકરૌ’ મિત્રતાના ફેલકરારને ભાગ્યે જ ત્રણ વર્ષ પૂરા થયાં હશે ત્યાં તો શુભઉદ્દેશને વધુ નિર્માલ્ય બનાવવાની યુક્તિઓ કંપનીના અમલદારોએ ચોજી કાઢી. કંપનીના અમલદારો શુભઉદ્દેશના ખાનગી કાગળો ફેડવા લાગ્યા અને તેમણે ગપગોળા ચલાવ્યા કે શુભઉદ્દેશ કંપની સામે લડવા માટે મોટું લશ્કર તૈયાર કરી રહ્યો છે !

થઈ રહ્યું. કંપની બહાદુર તો લાગ શોધ્યા જ કરતી હતી. આ વાતમાં કશું તથ્ય ન હતું છતાં કંપનીએ શુભઉદ્દેશને ૩૫,૦૦૦ કરતાં વધુ લશ્કર અયોધ્યામાં ન રાખવાની ફરજ પાડી. શુભઉદ્દેશએ પોતાના જાતબાઈ મૈસુરના રાજા હૈદરઅલીને મદદ ન કરી અને કંપની બહાદુરને નિમકહલાલ રહ્યો તેનું તેને આ ફળ મળ્યું ! ઇ. સ. ૧૭૭૨માં શુભઉદ્દેશએ હૈદરઅલીના ઉશ્કેરણી ભરેલા કાગળના જવાબમાં જે ઉદ્દગારો કાઢ્યા છે તે વાંચવાથી આપણને ખાતરી થશે કે શુભઉદ્દેશ કંપનીની સામે લડવા ઇચ્છતો ન હતો પણ પ્રસંગ આવ્યે કંપનીને મદદ કરવાની તૈયારી કરતો હતો. આ રહ્યા તે ઉદ્દગારો:

“... જે મોટા લશ્કર અને ધનસંપત્તિની વિપુલ સામગ્રીની વાતો તમે સાંભળી છે તે સધળું લશ્કર અને સંપત્તિ તો ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના દુશ્મનો સામા ઝખૂમવા મેં એકત્ર કરેલાં છે.”

આ કાગળ અયોધ્યાના રેસિડેન્ટ વાઇસરોયને પણ મોકલાવ્યો હતો. છતાં તેની મામેનો આરોપ ઊભો ને ઊભો રહ્યો અને તેને લશ્કર ઘટાડવાની ફરજ પાડવામાં આવી. આમ અયોધ્યા પરની પરંતંત્રતાની બેડીનાં બંધ વધુ મજબૂત બન્યાં.

આ પ્રમાણે અયોધ્યાના રાજા પાસેથી અઢળક નાણાં કઢાવીને તેમજ તેનું લશ્કરી બળ ઘટાડીને જ કંપની જપે એમ નહતું. એ લોભી નગુણી કંપનીના મોંમાં પાણી ભરાવા લાગ્યું અને રફતે રફતે અયોધ્યા પ્રાંતમાંથી કેટલાક કિલ્લાઓ પચાવવાનું મન થયું. અગાઉ શુભઉદ્દેશાએ, પોતે પચાસ લાખ રૂપિયા કંપનીને ભરે ત્યાં સુધી બોળાધરી તરીકે જે ચુનારનો કિલ્લો આપ્યો હતો, તે કિલ્લો રૂપિયા ભરાઈ જવા છતાં પાછો આપવાની કંપનીએ આનાકાની કરવા માંડી, અને અયોધ્યાને મરાઠાઓના ત્રાસમાંથી બચાવવાનું બહાનું કાઢી ચુનાર અને અલ્હાબાદ વજીર પાસેથી પડાવી લીધા. મરાઠાની ધાડ, જે આવે તો, દક્ષિણ કે પૂર્વ દિશા તરફથી આવવાની હતી; ન્યારે ચુનાર અને અલ્હાબાદ તો પૂર્વ અને ઉત્તરમાં આવેલા છે. પણ ન્યાં ‘બજિયાના બે ભાગ’ અને ‘પોલું દેખ કે ઘૂસ જના’ એ ન્યાયે કારભાર ચાલી રહ્યો હોય ત્યાં ગમે તેવાં બહાનાંઓ પણ ન્યાયપુરઃસર જ ગણાય એ સ્વાભાવિક છે.

આ બધું ‘ચાવચ્યંદ્રદિવાકરૌ’ મૈત્રી થયેલી હતી છતાં છ વરસમાં બન્યું. શુભઉદ્દેશ મુંઝાયો અને ગવર્નર-જનરલ હેસ્ટિંગ્સની મુલાકાતે ગયો.

પણ હેસ્ટિંગ્સને પૈસાની ક્યાં ઓછી જૂખ હતી? એની સ્થિતિ પણ કફોડી જ હતી. “કંપનીની તિજોરી તદ્દન ખાલી મધ મધ હતી, ખુદ હેસ્ટિંગ્સનો પગાર પણ ચઢી ગયો હતો, લશ્કરને પણ પગાર ચૂકવાયો ન હતો. પાક બગડવાથી ખેડૂતો કંપનીનો

મુલક છોડી નાસભાગ કરી રહ્યા હતા. અને આવી સ્થિતિમાં કંપનીએ પાંચ લાખ પાઉન્ડ તાબડતોબ વિધાયત મોકલવાનો હુકમ મોકલ્યો.” યુરોપના લોકો તો હિંદુસ્તાનને સોનાનું ઝાડ જ માનતા હશે એમ લાગે છે. કંપનીના વડા લંડનથી લખતા: “ ઉદાર ભાવે રાજ્ય ચલાવો, અને ખૂબ પૈસા અત્રે મોકલ્યા કરો. ” “ આજી-બાજીનાં રાજ્યો સાથે ન્યાય અને નમ્રતાથી વર્તો, અત્રે નાણાંની થેલીઓ ભરી ભરીને મોકલ્યા કરો ! ”

આવી સ્થિતિમાં હેસ્ટિંગ્સ પણ શુન્નઉદ્દૌલાનું દુઃખ જાણવા છતાં શું મદદ કરી શકે?

ઊલટી, પોતાને નાણાંભીડ હતી તે મટાડવા માટે શુન્નઉદ્દૌલાને ઉપયોગ થઇ શકે એમ હોય તો કરવાનો તેને વિચાર આવ્યો. હેસ્ટિંગ્સને નાણાં જોઇતાં હતાં અને શુન્નઉદ્દૌલા પાસે નાણાં હતાં એટલે તે મિત્રભાવે કેમ કઢાવી શકાય તેની જ પેરવીમાં તે રમવા લાગ્યો.

હેસ્ટિંગ્સે હવે પોતાની જાળ પાથરવા માંડી. તેણે બંગાળના નવાબ પાસેથી નાણાં પડાવ્યાં, અને મોગલ સમ્રાટ પાસેથી કેરા અને અદલાબાદ પરગણાં પડાવ્યાં. પણ આ પરગણાંમાં રાજ્ય ચલાવી તેમાંથી નાણાં ઊભાં કરવાં એ સહેલું કામ નહોતું. તેથી શુન્નઉદ્દૌલાને આડુંઅવળું સમજાવી ૫૦ લાખ રૂપિયા લઇ એ પરગણાં શુન્નને પધરાવ્યાં. એ પધરાવતી વખતે એવી શરત કરવામાં આવી હતી કે આ વેચાણ થયેલા જિલ્લા અદલ ભવિષ્યમાં કોઇ પણ પ્રકારની વધારાની માગણી કરવામાં આવશે નહિ અને તે જિલ્લા પર અયોધ્યા નરેશની જ કુલ સત્તા રહેશે. પણ ‘ગરબ સરે કે વૈઘ વેરી’ એ ન્યાયે ઇ. સ. ૧૮૦૧માં શુન્નઉદ્દૌલાના પુત્ર પાસેથી જ આ વેચાણ કરેલા પ્રાન્તો કંપનીએ પાછા ખૂંટવી લીધા.

આમ કંપની શુભઉદ્દેશીને નીચેાવ્યા કરતી હતી. શુભ આ દાવપેચ કળી ગયો પણ તે અસહાય થઇ પડ્યો હતો. તેની લશ્કરીસામગ્રી ધરી ગઇ હતી. હવે તેની આંખ ઊધડી. તેણે જોયું કે તેના પોતાના રાજ્યના રક્ષણને માટે પણ તેને અંગ્રેજ લશ્કરની દયા પર આધાર રાખવો પડે છે. વળી કંપની તો પોતાનું લશ્કર વધાર્યે જ જતી હતી અને તેના ખર્ચનાં નાણાં શુભઉદ્દેશીને આપવા પડતા હતા !

આથી છેવટે તેણે ઇ. સ. ૧૭૭૩માં કંપની પાસેથી કબૂલાત કરાવી લીધી કે અંગ્રેજ લશ્કરના ખર્ચ પેટે દર મહિને રૂપિયા ૨ લાખ અને ૧૦ હજાર કરતાં એક પાઈ પણ તે વધારે આપશે નહિ.

પણ જે હમેશાં 'કલદાર'નું જ રટણ કર્યા કરે છે તે ક્યે દિવસે પોતાનાં વચનો પાળે છે ? રૈહિલા લડાઈમાં અયોધ્યાને મદદ કરવાનું બહાનું બતાવી વધારાના ૫૦ લાખ રૂપિયા ઓકાવવા કંપની ચૂકી નહિ !

આમ એક કે બીજા બહાના હેઠળ કંપનીએ કરોડો રૂપિયા શુભઉદ્દેશીની હકુમત દરમિયાન પડાવ્યા.

પ્રકરણ ૨ જી

અસફલિતોના ભોગ

શુભઉદ્દેશી ઇ. સ. ૧૭૭૫માં મરણ પામ્યો, અને તેનો પુત્ર અસફલિતો અયોધ્યાની માદી પર આવ્યો. નવે વારસ માદી પર આવે અને આ વેપારી કંપની પોતાની સત્તા અને ધન વધારવાની સોનેરી તક ગૂમાવે એ કદી બને ખરું ? રામરામ બાબો !

શુભઉદ્દેશી સાથે થયેલી શરતો ‘માવચ્છદિવાકરો’ હોવા છતાં કંપની તે બાબત ગળી ગઈ અને કહેવા લાગી કે એ શરતો તો શુભઉદ્દેશીની હયાતિ પૂરતી જ હતી ! અને પહેલે જ ધડાકે લશ્કરી ખર્ચ પેટે લેવાતી ૨ લાખ અને ૧૦ હજારની રકમમાં ૫૦ હજારનો ઉમેરો કરવામાં આવ્યો. એટલું જ નહિ પણ આ વધારાની રકમ અસફલિતો કદાચ આપી ન શકે તે માટે કંપનીએ અયોધ્યાના રાજ્યના ટુકડા કરી દર વરસે ૭૦ લાખની ઉત્પન્નવાળા બનારસ જિલ્લો ખોળાધરી તરીકે પડાવી લીધો.

આટલું કરીને જ કંપની અટકી નહિ. એણે આખું હિંદુસ્તાન કેમ પડાવ્યું હશે એ ભેદનીતિનો ખ્યાલ કરાવતી પદ્ધતિ હવે તેણે અહીં કરી. અયોધ્યામાં અંગ્રેજ લશ્કર કેટલું રાખવું, કેરાહ અને અસ્હાબાદ પ્રાંતોનો વહીવટ અયોધ્યાના વજીરના હાથમાં કેટલો

વખત રાખવો, તે સધળું નક્કી કરવાની કુલ સત્તા પશુ, નવા કોલકરાર કરી પોતાને હસ્તક કરી લીધી.

આમ કુલ સત્તા પોતાને હસ્તક કરી લીધા પછી, લાગ જોઈ જેમ વાણિયો લેણદાર પૈસા ન આપી શકે એવી સ્થિતિમાં હોય ત્યારે દમ બરાવી પૈસા માટે તગાદો કરે છે અને તેની જગમ મિલકત પર પોતાની આંખ રાખે છે, તેમ કંપનીએ હવે શુભદૌલાના વખતના કહેવાતા લેણાની રકમ તાકીદે ચૂકવી દેવાના તગાદા કરવા માંડ્યા. અને એ રકમ પશુ નાનીસૂની ન હતી—માત્ર દોઢ કરોડ રૂપિયા ! અસફળદૌલા પાસે આટલી નાણાંની સમવડ નહતી. તે મૂંઝવણમાં પડ્યો. અંગ્રેજ અમલદારોએ તેની સ્થિતિ બારે કફોડી કરી મૂકી હતી. વળી કંપનીએ બલામણુ કરી હતી કે રાજ્યના હિસાબ અને વજરના ખાનગી ખર્ચના હિસાબ જુદા જુદા રાખવા. વજર ખાનગી ખર્ચ માટે મુકરર કરેલ રકમ કરતાં વધુ રકમ ખર્ચી ન શકે એમ જાહેર કર્યું અને એ હિસાબ પર દેખરેખ રાખવાની સત્તા અંગ્રેજ રૅસિડન્ટને સોંપવામાં આવી.

આમ અયોધ્યા પ્રાન્તની લગલગ કુલ સત્તા કંપનીએ હસ્તગત કરી લીધી અને અસફળદૌલા તો માત્ર નામનો જ રાજા થઈ પડ્યો. તેના અમલ દરમિયાન એટલે ઇ. સ. ૧૭૭૪થી ૧૭૮૩ સુધીનાં દશ વર્ષમાં કંપનીએ તેની પાસેથી ૨ કરોડ ૩૦ લાખ રૂપિયા કઢાવ્યા હતા. પછી તેની તિજોરીનું તળિયું દેખાય એમાં શી નવાઈ !

આ બધી બાબત કંપનીના અમલદારોની જાણ બહાર ન હતી. ખુદ મવર્નર-જનરલ હેસ્ટિંગ્સે કંપનીના ડાયરેક્ટરને લખ્યું હતું :

“ વજરના માનીતા અને વિશ્વાસુ નોકરોને બરતરફ કરી લશ્કરી અને મુલકી ખાતામાં ધણાખરા ગોરા

અમલદારોની નિમજૂંક કરવામાં આવી છે. તેમના મોટા મોટા પગાર, પેન્શન અને બીજી હાજતો પૂરી પાડવામાં વજરની સર્વ માલમત્તા ખર્ચાઈ ગયેલ છે. સમસ્ત પ્રજામાં આપણા તરફ ઇર્ષા અને અણગમો પેદા થયેલ છે. ”

ટૂંકમાં, કંપનીને માલૂમ પડી ગયું હતું કે અયોધ્યાની દૂઝણી ગાય હવે તદ્દન ધરડી જેવી થઈ છે અને કાયમને માટે વસૂકી ગઈ છે. આવી ગાયને જીવતી રાખવામાં કંઈ લાભ ન હતો, પણ અયોધ્યાને ખાલસા કરવાની કંપનીમાં તે વખતે હિંમત નહોતી; અને વધારામાં, દૂઝણી ગાય આમ અકાળે વસૂકી જાય એ પણ કંપનીને પાલવે એમ ન હતું. એ ચાણાક્ય અમલદારોએ આ ગાયમાં ફરી કેંક લોહી ભરાય એટલા માટે ઇ. સ. ૧૭૮૫માં થોડીક છૂટછાટ મૂકી.

આ દરમિયાન વૉર્ન હેરિટગ્સની જગ્યાએ વાઇસરૉય તરીકે લૉર્ડ કૉર્નવૉલિસની નિમજૂંક થઈ હતી. આવતાં વેંત જ તેણે જોઈ લીધું કે જો અયોધ્યાના વજરને અંગ્રેજ રેસિડન્ટ અને અંગ્રેજ અમલદારોના પંજમાંથી છોડવામાં નહિ આવે, જો તેની પાસેથી વસૂલ કરવાની ખંડણીની રકમ નિશ્ચિત કરવામાં નહિ આવે, તો અયોધ્યા પ્રાંત તદ્દન ઉજ્જડ થઈ જશે અને કંપની પોતાનો નિમકહલાલ સાથી ગુમાવશે. તેથી કૉર્નવૉલિસે તરત જ જાહેર કર્યું કે અસફલિતલા પાસેથી લશ્કર પેટે જે ખંડણી વધારીને રૂ. ૭૬ લાખ કરવામાં આવી છે, તે ઘટાડીને લશ્કરનું જે ખર્ચ આવે છે તેટલી જ ખંડણી—રૂ. ૫૦ લાખ જ લેવી. વળી અંગ્રેજ રેસિડન્ટ તથા બીજા ગોરા અમલદારો નવાખ પાસેથી બેટ કે લાંચના સ્વરૂપમાં જે લાખો રૂપિયા કઢાવતા હતા તે રિવાજ બંધ કરાવવા તેણે ડાયરેક્ટરોને લખી નાંખ્યું અને લખનૌમાં રહેતા રેસિડન્ટને અયોધ્યાની આંતર-રાજ્યવ્યવસ્થામાં જરા પણ માથું ન મારવા ખાસ ફરમાન કાઢ્યું.

હવે ભાર જરા હળવો થયો હતો. અયોધ્યાના મોં પર ફરીથી પાછી લાલી આવવા લાગી. રાજ્ય કેંક થાળે પડ્યું. કંપનીના ૫૦ લાખ રૂપિયા પણ નિયમસર ચૂકવાવા લાગ્યા અને બધે સલાહ સંપ અને શાન્તિનું સામ્રાજ્ય સ્થપાઇ ગયું. થોડા વખતમાં અયોધ્યા ફરી સમૃદ્ધ થયું.

એ પછી કૉર્નવૉલિસની બદલી થઇ અને તેની જગ્યાએ સર જૉન શોર આવ્યો. તે સમયે કંપનીનું રાજ્ય ધીમે ધીમે આગળ વધતું જતું હતું અને પોતાની સત્તા મજબૂત રીતે જમાવવા માટે મોટા લશ્કરની જરૂર હતી ખરી, પણ તેને નિભાવવાની ધનસંપત્તિ તેની પાસે ન હતી. ધૂર્ત રાજ્યકર્તાઓએ ચાણાક્યનીતિ ફરી શરૂ કરી પ્રપંચ રમવા બાજુ ગોઠવવા માંડી. મોડું લશ્કર તો રાખવું જ, પણ તેનો ખર્ચ ‘દિલોજન મિત્રો’ પાસે ‘અગાધ પ્રેમસંબંધ’ના નામે કઢાવવાની પેરવી તેમણે કરવા માંડી. એક ગોરી પલટણ તથા બે દેશી પલટણ અયોધ્યાના નવાબના માથા પર નાખી. આ પલટણોનું વાર્ષિક ખર્ચ સાડા પાંચ લાખ રૂપિયા થવા જતું હતું.

પણ અસફળતાઓએ લૉર્ડ કૉર્નવૉલિસની સાથે થયેલા તાળ કોલકરાર પર આધાર રાખી જાહેર કર્યું કે હું એક પણ કોડી ઠરાવ કરતાં વધારે આપનાર નથી ! બસ પત્યું. કંપની બહાદુર સામે માથું ઊંચકનાર એ અસફળતા કોણ ? રૌપથી કંપની બહાદુરની આંખ લાલધૂમ થઇ અને અસફળતાને આવી ઊંધી સલાહ આપનાર તેનો મુખ્ય પ્રધાન ‘જહુલાલ’ છે એમ ખબર પડતાં તેને અયોધ્યા પ્રાંતમાં જ, અસફળતાની મરજી વિરુદ્ધ, નજરકેદ કર્યો અને જોરજુલમથી અસફળતા પાસેથી દર વરસે સાડા પાંચ લાખ રૂપિયા કઢાવ્યા !

કંપનીના આ જોહુકમી અને સ્વમાનહંગ કરતાં પગલાંથી

અસહિદૌલાને એટલો બધો આધાત થયો કે તરત જ તે પથારીવશ થઈ પડ્યો અને તેનું જીવતર એટલું તો ખારું થઈ પડ્યું કે માદગી વખતે પણ દવા લેવાની તેણે ચોખ્ખી ના જ પાડી. મરણ પથારી પર પડ્યો પડ્યો તે કહેતો કે “જેનું હૃદય બાગી મયું છે તેને બચાવવાનું એકે એસડ નથી.” થોડા માસ પછી, કંપનીનાં દુષ્ટત્યોને તિરસ્કારતો તિરસ્કારતો અસહિદૌલા આ દુનિયા ત્યજી ચાલ્યો ગયો.

આમ કંપની બહાદુરના જાલીમ જીલમોએ અયોધ્યાના એક નવાબને ભોગ લીધો.

પ્રકરણ ૩ જી

‘મને હજી કરવા જવા છે’

અ સફ્ટદૌલાના મરણ બાદ તેને પુત્ર વઝીરઅલી અયોધ્યાની ગાદીએ બેઠો. ગવર્નર-જનરલે વઝીરઅલીને નવાબ તરીકે સ્વીકાર પણ કર્યો. પણ થોડા વખત પછી સર જૉન શૉરને ખબર પડી કે વઝીરઅલી કરતાં અસફ્ટદૌલાના બાપ સાદતઅલીને જો અયોધ્યાની ગાદી આપવામાં આવે તો કંપનીને ઘણો મોટો લાભ થવાનો સંભવ છે. એટલે ખુદ ગવર્નર-જનરલ શૉર બનારસ જઈ સાદતઅલીને મળ્યો અને ખાનગી મસલત કરી. ખાનગી રીતે બધી શરતો કબૂલ કરાવી લીધા બાદ કંપની બહાદુરે ‘રીતસર’ તપાસ કરી જાહેર કર્યું કે વઝીરઅલી અસફ્ટદૌલાનો સાચો પુત્ર નથી તેથી તેને ગાદી પરથી પદબ્રષ્ટ કરી અયોધ્યાની ગાદી ખરા વારસ સાદતઅલીને આપવામાં આવે છે. આમ ૧૭૬૮માં દગા ફટકા રમીને સાદતઅલીને ગાદી આપવામાં આવી.

‘ગરજીને અક્કલ હોતી નથી’ એ ન્યાયે ગાદી મેળવવા માટે સાદતઅલીએ અયોધ્યા રાજનું શુભાશીષત લખી આપ્યું. રૂપિયા અને રૂપિયાથી ગંધાક બ્રહ્મી શરતો વાંચીને ઉપરના શુભાશીષતની વાચકને પૂરેપૂરી ખાતરી મશે. સાદતઅલીને ગાદી મળી

તેના બદલામાં તેની પાસેથી અંગ્રેજ સરકારે જુદા જુદા બહાના હેઠળ નીચે પ્રમાણે થેલીઓ પડાવી હતી :

(૧)	અસફઉદ્દૌલા લશ્કર પેટે દર વરસે જે ૫૬ લાખ રૂપિયા આપતો તેને બદલે હવે આપવા નક્કી થયું	૭૬ લાખ
(૨)	અલ્લાબાદનો કિલ્લો સમરાવવાનું ખર્ચ	૮ „
(૩)	ફતેહગઢનો „ „ „	૩ „
(૪)	ગાદી અપાવવાની કંપનીની ફલાલી	૧૨ „
(૫)	વઝીરઅલીનું વરખાસન	૧૫ „

૧૧૪ લાખ

એમ બધા મળીને સાદતઅલીને એક કરોડ અને ચૌદ લાખ રૂપિયા કાઢવા પડ્યા, એટલું જ નહિ પણ તે ઉપરાંત અલ્લાબાદ અને ફતેહગઢનો સંપૂર્ણ કબજો પણ કંપનીને સોંપવો પડ્યો. આટલું જાણે એણે હોય તેમ અયોધ્યા પાસેથી દોઆબ પ્રાંત શી રીતે પડાવવો તે બાબતની લખાપટી રેસિડન્ટ અને સર જૉન શૌરે અલાવવા માંડી.

અયોધ્યા સરકારની તિજોરી તળિયાઝાટક કર્યા પછી તે કંપનીની સામે કદી પણ માથું ન જાયકે એ હેતુથી ત્યાં જે દેશી લશ્કર હતું તેને રજા આપી તેને બદલે અંગ્રેજ લશ્કર રોકવા માટે રેસિડન્ટે વખતોવખત દબાણ કરવા માંડ્યું.

આમ કંપની બહાદૂર ઉઘાડેછોગ જીલમો ગુજારી રહી હતી. પણ તેને ખ્રિસ્તીશ પાર્લામેન્ટની બીક રહેતી હતી. હેસ્ટિંગ્સે હિંદમાં જે જીલમો ગુજાર્યા હતા અને તેને લીધે પાર્લામેન્ટમાં તેના ઉપર કામ ચાલી તેની જે વહે ચમ્પ હતી તે ધ્યાનમાં લઈ ચોતાના જીલમો પાર્લામેન્ટમાં જાહેર ન થાય એ હેતુથી કંપની બહાદૂરના

નોકર સિવાય બીજા એક પણ ગોરાને અયોધ્યા પ્રાંતમાં રહેવાની છૂટ આપવામાં આવી ન હતી !

આ અરસામાં સર જૈન શોરની બદલી થઇ અને તેની જગ્યાએ હિંદ સામ્રાજ્યનો પાયો નાંખનાર માર્કિવસ ઓફ વેલેસ્લીની ગવર્નર-જનરલ તરીકે નિમણૂંક થઇ. બધાં જ દેશી રાજ્યોની લશ્કરી સત્તા કંપનીના જ હાથમાં રહે તેવી દાનતથી તેણે ‘સહાયકારી લશ્કરી પદ્ધતિ’નું નવું તૂત ઊભું કર્યું. એ તૂતનો પહેલો ઉપયોગ અયોધ્યામાં કરવાનું નવા ગવર્નર-જનરલે બીડું ઝડપ્યું.

આગલા બધા કોલકરારો રદ કરીને માર્કિવસ ઓફ વેલેસ્લીએ તો અયોધ્યાના રક્ષણાર્થે નવાબના ખર્ચે લશ્કરી ટુકડીઓ ગોઠવવા માંડી. અયોધ્યાના નવાબ માટે આ ગજા ઉપરાંતનો બોજો હતો અને એ જોઈને જ તે તો તાજૂથ થઇ ગયો. ૧૩,૦૦૦ કરતાં વધુ લશ્કર કંપની કદી અયોધ્યામાં નહિ રાખે અને રાખે તો તેને નભાવવાનો વધારાનો ખર્ચ નવાબ પર નાંખવામાં નહિ આવે એવી ૧૭૯૮માં કરેલી શરત આમ ત્રણ વર્ષમાં જ—૧૮૦૧માં અંગ્રેજોએ ફેક કરી નાંખી. સાદતઅલીએ અગાઉ નક્કી કર્યા મુજબ ૭૬ લાખ રૂપિયા આપ્યા પણ તેથી વેલેસ્લીને સંતોષ થયો નહિ.

હવે સાદતઅલી અંગ્રેજ લશ્કરનાં કરતૂટોથી અને પ્રપંચથી પૂરેપૂરો વાકેફગાર થઇ ગયો હતો. જે અંગ્રેજ ટુકડીઓ રોહિલા લડાઇ વખતે દુસ્મન સાથે ભળી જવાના સંદેશા ચલાવી રહી હતી, જે અંગ્રેજ લશ્કરોએ અયોધ્યાના ફળદ્રુપ પ્રદેશને વેરાન કરી ગરીબ ખેડૂતો પર અસહ્ય ત્રાસ વર્તાવ્યો હતો, જે અંગ્રેજ લશ્કરે અસંખ્ય ગામડાંઓ ભાંગી ત્યાં લૂંટફાટ ચલાવી હતી, તે જ અંગ્રેજ લશ્કરોને, અયોધ્યાના ખર્ચે, અયોધ્યાના જ નવાબની ઇચ્છા ઉપરવટ

જમને, લશ્કરમાં વધારવામાં આવે તે સાદતઅલીથી કેમ સાંખી શકાય ? જો કંપનીની ઇચ્છા મુજબ અયોધ્યામાં અંગ્રેજ લશ્કર જોડવાય અને દેશી લશ્કરને રજા આપવામાં આવે તો તેની અસર પ્રજા ઉપર કેવી થાય ? લોકો તો એમ જ માને ને કે અયોધ્યામાં ખરી સત્તા સાદતઅલીની નહિ પણ કંપની સરકારની જ ચાલે છે અને તેથી રૈયત નવાખના હુકમનો અનાદર કરવા પ્રેરાય તો તેમાં શી નવાઈ !

આ સ્થિતિમાં સાદતઅલીએ એક ઘણી જ લાગણીભરી અરજ વેલેસ્લીને કરી અને તેમાં તેની ખુશામત પણ કરી. ‘કંપનીની કીર્તિ’ ક્યામતના દિન સુધી અમર રહે’ એમ પણ તેણે અરજમાં લખ્યું હતું.

પણ આ તૂંડમિગજી ઉદ્ધત અંગ્રેજ અમલદારો મરીય નમ્ર લોકો તરફ ન્યાયથી ક્યારે વર્તે છે કે સાદતઅલી સાથે વર્તે ? પગે પડનારને તો તેઓ એડીથી જ ચગદી નાંખવાનું પસંદ કરે છે; પણ નિડરતાથી સામે ચનારને માન આપવામાં તેઓ કદી ચૂકતા નથી. તેથી જ્યારે સાદતઅલીની ખુશામત ભરેલી અરજ મળી ત્યારે વેલેસ્લીએ અંગ્રેજ પ્રજાને છાજતો જ નીચેનો જવાબ આપ્યો:

“નવાખનો કાગળ હલકટતાથી ભરેલો છે એટલું જ નહિ પણ તેણે જે માન બ્રિટીશ વડા અમલદારને આપવું જોઈએ તે માન — તે મર્યાદા કાગળમાં જળવેલ નથી. જો આમ સાદા કાગળના ટુકડા પર બ્રિટીશ રાજ્યના ન્યાય અને માનને ધક્કો લાગે એવું લખવાનું તે યોગ્ય ધારે છે એમ અમને ખાતરી થશે તો એના ઘટતા ઈલાજ લેવામાં આવશે.”

આ તો સાચે જ ‘ચોર ફાટવાલને દંડે’ એવી વાત થઈ પડી. ઉદ્ધતાઈ ભરેલો કાગળ લખનાર જ ઘેટા જેવા નમ્ર નવાખને ધમકાવવા બેઠો !

ગવર્નર-જનરલને તો પોતાનું ધાર્યું કરવા માટે બહાનું જ નોંધતું હતું. એટલે થોડા મહિના વીતી ગયા પછી ઇ. સ. ૧૮૦૧ના જાન્યુઆરીની ૨૨ મી તારીખે તેણે સાદતઅલીને અયોધ્યાની ગાદી છોડી દેવા માટે અથવા તો વધુ લશ્કરના ખર્ચ પેટે રાજ્યનો અર્ધો ભાગ કંપનીને સોંપી દેવા માટે હુકમ કર્યો. આ હુકમમાં આનું કારણ લખતાં તે ખુલાસો કરે છે:

“રાજ્યને બહારના દુશ્મનોથી બચાવવા માટે તેમજ રાજ્યમાં આંતરબ્યવસ્થા જાળવવા માટે, રાજ્યનો થોડોક ભાગ નવાબ અને તેના કુટુંબને માટે અલાયદો રાખી, રાજ્યની મુલકી તથા લશ્કરી તમામ સત્તા કંપનીને સોંપી દેવામાં નહિ આવે ત્યાંસુધી અયોધ્યાનો થતો નાશ કાઢી પણ રીતે રોકી શકાય તેમ નથી.”

આ હુકમ વાંચી સાદતઅલી તો દિગ્ભૂત જ બની ગયો. તેની આંખે અંધારાં આવવા લાગ્યાં અને ભૂતકાળ તેની દષ્ટિ આગળ ખડો થયો. ભયંકર તાંડવનૃત્ય કરતા અને પ્રલય માટે ત્રિકરાળ રૂપ ધારણ કરેલા કૂર કપટી અંગ્રેજ અમલદારોની પ્રત્યક્ષ મૂર્તિઓ તેની કલ્પનામાં ખડી થવા લાગી. આ સ્વપ્નમાંથી જાગીને તેણે જૂના દસ્તાવેજો, હકપત્રો વગેરે જોવા માંડ્યું. તેની આંખમાંથી અશ્રુધારા વહવા માંડી. પોતાના બાપદાદાઓએ અદલાબાદ અને કારા પ્રાંત ખરીદવા માટે કંપનીને ૫૦ લાખ રૂપિયા કલદાર આપ્યા હતા અને તે પાછા નહિજ લેવામાં આવે એવા તેના ઉપર કંપનીના અમલદારોના સહીદસ્કત હતા તે તેણે ધારી ધારીને જોયા અને તેના મનમાં સહેજ આશાનો સંચાર થયો. ‘બસ, આ સહીદસ્કતવાળા દસ્તાવેજો ગવર્નર-જનરલને બતાવીશ’ એવા તેણે નિર્ણય કર્યો.

તે ગવર્નર-જનરલને મળ્યો અને મૂળ શરતોનું તેને સ્મરણ

કરાવ્યું; પણ સ્વાર્થ હોય ત્યારે જેમ માણસ બહેરો થઈ શકે છે, આંધળો થઈ શકે છે, તેમ યાદદાસ્ત વિનાનો પણ થઈ શકે છે. નવાખના કાલાવાલા, આજીજી, વિનંતિ કશું ચાલ્યું નહિ અને ૧ કરોડ અને ૩૫ લાખની ઉત્પન્નવાળો ફળદ્રૂપ પ્રદેશ કંપનીને આપવો જ પડશે એમ છેવટનો જવાબ તેને મળ્યો. આ સાંભળીને તેનું ગળું ભરાઈ આવ્યું અને તેણે આર્દ્ર સ્વરે જણાવ્યું:

“કૃપા કરી હવે મને હજ કરવા જવા દો. અહીં મારી રૈયતને મોઢું દેખાડવું ભારે કલંકરૂપ લાગે છે.....આ પ્રમાણે જો કંપની મુલકો પચાવી પાડવાનું ચાલુ જ રાખશે તો થોડા જ સમયમાં મારો બાકીનો અર્ધો મુલક પણ છીનવી લેવામાં આવશે એમ મને લાગે છે.”

અને તેની આ ભવિષ્યવાણી ખરી જ પડી હતી.

વેલેસ્લીના ભાઈ હેન્રી વેલેસ્લી અને અયોધ્યાના રૈસિડન્ટ સાદતઅલીને ખૂબ સમજાવ્યો અને ખાતરી આપી કે, જે બાકીનો ભાગ સાદતઅલી પાસે રહેશે તેના રાજ્યવહીવટમાં હવે કશી ડખલગીરી કંપની બહાદૂર નહિ કરે. ખુદ માર્કિવસ ઍફ વેલેસ્લીએ લેખિત ખાતરી આપી કે, રૈસિડન્ટ નવાખની સત્તાને અનુમોદન આપનારાં પગલાં ભરવાના પ્રયત્ન કરશે અને ગવર્નર-જનરલની પરવાનગી મેળવ્યા સિવાય, રાજ્યની આંતરવ્યવસ્થામાં જરા પણ ડખલ કરશે નહિ અને રૈસિડન્ટ બનતાં સુધી રાજ્યની આંતર-વ્યવસ્થામાં રાજને અનુકૂળ થઈને જ રહેશે.

આવી સમજાવટથી આખરે ૧૮૦૧ના નવેમ્બરની ૧૪મી તારીખે દોઆબ મુલક કંપનીને સોંપી દેવાની શરત પર નવાબે સહી કરી.

આ પછી ૧૮૧૪ સુધી અયોધ્યાના રાજ્યમાં ખાસ જાણવા જેવા ફેરફાર થયા ન હતા. આ દરમિયાન અયોધ્યાનો નવાબ

કંપનીને તેની આકૃતમાં નાણાં કે લશ્કરની મદદ કરતો હતો. જુદા જુદા પ્રસંગોએ મળેલી મદદ બદલ આભાર માનતાં વેલેસ્લી નવાબને લખે છે:

“ ઘોડા અને ઢોર પૂરાં પાડવાની મારી વિનંતિને આપે જે ત્વરાથી સ્વીકારી તે સ્વતઃ સિદ્ધ કરી આપે છે કે, આપ નામદાર કંપની પ્રત્યે અત્યંત વફાદાર છો અને આપની દાનત નેક છે. સાચે જ આપની આ મદદથી હું આપનો ધણો જ ઋણી થયો છું.”

આમ ગરજ હોય ત્યારે ઋણસ્વીકારનો પત્ર લખવો અને ગરજ સરી કે પાછા છાતી પર ચઢી બેસવું, એ અંગ્રેજની સનાતન નીતિ છે. સાદતઅલી આ બધું સમજી ગયો હતો, પણ નિરુપાય હતો અને તેથી મૂંગે મોઢે આ બધું સહન કરી લેતો. આખરે ૧૮૧૪ની સાલમાં સાદતઅલી મરણ પામ્યો અને તેની જગ્યાએ તેનો પુત્ર ગાઝુદ્દીન અયોધ્યાનો નવાબ બન્યો.

આ તરફ દોઢ કરોડ રૂપિયાની ઉત્પન્નવાળો દોઆબનો મુલક ડિરેક્ટર કે કાઉન્સિલની સલાહ લીધા સિવાય બળજબરીથી નવાબ પાસેથી ખૂંચવી લેવા બદલ માર્કિવસ ઑફ વેલેસ્લી ઉપર પાર્લામેન્ટમાં કેસ ચાલ્યો. પોલ અને ફિલીપ નામના પાર્લામેન્ટના બે સભ્યોએ તેની સખત ઝાટકણી કાઢી અને ઠપકાની દરખાસ્ત પણ પસાર કરાવી. પણ એટલામાં ઈંગ્લાંડને ફ્રાન્સ સામે લડાઈ બિપડી અને પાર્લામેન્ટમાં નવી ચૂંટણી થઈ. આ ચૂંટણીમાં પોલ કે ફિલીપ ફ્રાન્સિસ ચૂંટાઈ શક્યા નહિ અને તેથી માર્કિવસના ભાઈ આર્થર અને હેન્રી વેલેસ્લીએ લાંચરૂસ્વત આપી દુશ્મનોને સમજાવી લીધા અને આ આખો કેસ જ ઉડાવી દીધો. આમ વેલેસ્લી બૂંડાં કામો કર્યા છતાં શિક્ષામાંથી આબાદ છટકી ગયો.

પ્રકરણ ૪ થું

ગાઝુદ્દીનના સમયમાં

સા દત્તઅલીના વખતમાં જ અંગ્રેજોએ અયોધ્યાનું અધુરું રાજ્ય પડાવી લીધું હતું, એટલે ગાઝુદ્દીનને ગાદીએ બેસાડતી વખતે કંપનીએ કશી નવી શરતો કરી નહિ; પણ તેના પિતા સાથે જે તહનામાંઓ થયાં હતાં તે ફરી તાજાં કરવામાં આવ્યાં.

ગાઝુદ્દીન ગાદીએ આવ્યો ત્યારે તેની તિજોરી ભરેલી હતી. તેના પિતાના છેવટના કાળમાં, તેના રાજ્યનો અર્ધો ભાગ પડાવી લીધેલો હોવાથી, રેસિડન્ટની પજવણી ધટી ગઈ હતી અને તેથી તેનો પિતા સારી ખચત કરી શક્યો હતો. આથી ગાઝુદ્દીનને ગાદી પર બેસતી વખતે નાણાંની તકલીફ ભોગવવી પડે એમ ન હતું.

આ ગઈ કંપની બહાદૂર સાથે તેના પિતાને ૧૮૦૧માં થયેલાં તહનામાંઓ તેણે તપાસ્યાં. એમાંની કેટલીક શરતો તેને સંદિગ્ધ લાગવાથી તેણે ગવર્નર-જનરલને રીતસર કાગળો લંખી કંપની અને અયોધ્યાના રાજ્યના હક્ક ચોક્કસ કરાવી લીધા. તેમાં નીચેની વિગતો ગાઝુદ્દીને સ્પષ્ટ કરાવી લીધી :

(૧) જેટલા મુલક પર મારા પિતા રાજ્ય કરતા હતા, તેટલા મુલક પર, મારા પિતાની માફક મારી સત્તા ચાલવી જોઈએ અને તેટલા મુલકમાંથી એક પણ પરગણું કે ગામકું

કોઇ પણ કારણસર કે કોઇ પણ કાળે છીનવી લેવામાં નહિ આવે અને એટલું રાજ્ય હું અને મારા વંશજો માટે 'યાવચ્ચંદ્રદિવાકરૌ' રહેશે;

(૨) અયોધ્યાના રાજાની રૈયત કે મારાં સર્ગામંધી કે મિત્રોમાંથી કોઇ ગવર્નર-જનરલ પાસે મારી વિરુદ્ધ ફરિયાદ કરવા આવે અને તે પર જરા પણ લક્ષ આપવામાં આવે તે મારા હોદ્દાને નાનમ રૂપ છે. માટે હવેથી કોઇ પણ ફરિયાદી આવે તો અયોધ્યાના રાજા પાસે મોકલો દેવો. અમે અમારી અદાલતો રાખી છે અને ત્યાં જ ચોખ્ખા ન્યાય મળે એવું વાતાવરણ કેળવવામાં કંપની અમને મદદ કરશે."

આમ બંને મુશ્કેલીઓનું સમાધાન તેણે કરાવી લીધું અને કંપનીના અમલદારોએ કરી આપ્યું. અરે, એટલું જ નહિ પણ કંપની બહાદુરે પોતાના તરફથી વધારામાં જાહેર કર્યું કે "બધાય સાર્વજનિક સમારંભોમાં નવાબને સ્વતંત્ર રાજા તરીકે જ માન મળવું જોઇએ... અને આંતર-રાજ્યવ્યવસ્થામાં તેની સત્તા અમર્યાદિત હોવી જોઇએ."

આમ તહનામાં તો કરી નાંખ્યાં, પણ અંગ્રેજોની પૈસાની જૂથ તો તેવી ને તેવી જ હતી. વળી હવે નવાબ પાસેથી એક રાત્રી પાછા પણ મળે એમ ન હતું. એટલામાં જે બાબુ બેગમ પાસેથી વૉર્ન હેસ્ટિંગ્સે લાખો રૂપિયા પરાણે કઢાવ્યા હતા, તે મરણ પામી. આ બાબુ બેગમનો કાયદેસર વારસ ગાઝુદીન હતો, પણ કંપનીએ જાહેર કર્યું કે "બાબુ બેગમના ખરા ટ્રસ્ટી તો કંપની છે." આમ કરી બાબુ બેગમની સ્થાવર જંગમ મળીને કુલે લગભગ ૧ કરોડ રૂપિયાની મિલકત હતી તે બધી મૂડી કંપની બહાદુરે

તકડાવી લીધી—અલખત, નવાખને પટાવવા ખાતર તેમાંથી થોડાક હજાર રૂપિયા તેને આપ્યા હતા ખરા, એમ સત્ય ખાતર કહેવું જોઈએ. આ ઘોળા દિવસની ધાડના અન્યાય માટે ખરા વારસદારોએ બાબુ એમમના વિલની નકલ સુઢાં રજૂ કરીને, અનેક વાર અરજી કરી, પણ ન્યાં એન કેન પ્રકારેણ તિજેરી ભરવા ખાતર જ ન્યાય થતો હોય ત્યાં શું પરિણામ આવે ? આખરે એ આખી રકમ અને તેનું બ્યાજ કંપની બહાદુર જ હજમ કરી ગઈ.

એક વાર માણસ લોહભરમ ખાય કે પછી તેની ભૂખ કેટલી ઊપડે છે ? પછી તેની ભૂખ જ મટતી નથી, તેવું જ આ કંપની બહાદુરનું હતું. એને રાજ્ય વધારવું હતું, રાજ્ય વધારવામાં મદદગાર થઈ પડે તેનાં ખીરસાં ભરવાં હતાં અને તે ઉપરાંત વિલાયતની કંપનીને તો નિયમિત દર વર્ષે અમુક રકમ મોકલવી જ જોઈએ. એટલે એનો ભૂખનો ખાડો તે કેમ કરીને પુરાય ?

ઈ. સ. ૧૮૧૬ થી ૧૮૩૫ દરમિયાન કંપનીએ નેપાલ અને બર્મા સાથે યુદ્ધો વહોરી લીધાં. એ બન્ને લડાઈઓમાં કરોડો રૂપિયાનો ધુમાડો થઈ ગયો હતો. અને એવડી મોટી રકમ કાઢવી ક્યાંથી એના રાત અને દિવસ લૉડ્ હેસ્ટિંગ્સ અને લૉડ્ આર્મહસ્ટને વિચાર આવ્યા કરતા હતા. આવા અણીના વખતે તેમને પાછી અયોધ્યાની તિજેરી સાંભરી આવી. જે તિજેરીએ તેમને અનેક વખતે ઉપકારો કર્યા હતા તે તિજેરી કદી બૂલાય ખરી ? પણ અર્ધું રાજ્ય પડાવી લીધું હતું એટલે હવે દમદાટી દમને વધુ રકમ લઈ શકાય એમ ન હતું, એમ પણ તેઓ સારી રીતે જાણતા હતા; તેથી નવાખને ઊંધુંચતું સમજાવીને, મોટા ભા કરીને, કટકે કટકે પાંચ વરસમાં એ કરોડ રૂપિયા લોન તરીકે પડાવ્યા.

લોન તરીકે ૨ કરોડ રૂપિયા લીધા તો ખરા, પણ તે પાછા આપવા ક્યાંથી ? એ રકમનો એક કાંઈ થોડો જ વિલાયતથી

આવે એમ હતું? એટલે હિમાલયની કુંગરાળ પડતર જમીનવાળો કિરીંગર નામનો મુલક રૂપિયા એક કરોડની કિંમતે નવાખને પધરાવવામાં આવ્યો। આ મુલકમાં કશું ઉત્પન્ન થતું નહિ અને કદાચ જો કંઈ ઉત્પન્ન થતું તો તેનો કર જંગલી લોકો કદી આપતા નહિ. એટલે કિરીંગરમાંથી કશી કમાણી તો થતી જ નહિ; પણ જિલહું, ત્યાં રાજ્ય ચલાવવા માટે બારે ખોટમાં ઊતરવું પડતું હતું. આમ આ મુલક પર રાજ્ય ચલાવવું એ ‘ખાતર પર દિવેલ’ જેવી વાત થઈ પડી.

આમ જો કરોડ રૂપિયા જેવડી મોટી રકમ અચોખ્ખા પાસેથી ‘ઉછીતી’ મળી તેથી કંપની તો રાજી રાજી થઈ ગઈ. તેણે ૧૮૨૫ અને ૧૮૨૬માં જે ઉપકારદર્શક કાગળો લખ્યા છે તે વાંચવાથી આ બરાબર સમજાય છે. ૧૮૨૫ના ઑક્ટોબરની ૧૪મી તારીખે, એક કરોડ રૂપિયાની લોન સ્વીકારતાં લૉડઁ આર્મહેસ્ટ લખે છે :

“બર્માના યુદ્ધમાં લખલૂટ પૈસા રેડાયા છે. એવા કટોકટીના મામલામાં આપે કરોડ રૂપિયાની લોન આપી આપણી મિત્રતાનો સંબંધ વધારે તાજો કર્યો છે. ...આપની એ રકમ અમને ઘણી જ અમૂલ્ય થઈ પડી છે. અને હું આપને ખાતરી આપવા માગું છું કે, કંપનીનાં બધાં મિત્ર-રાજ્યોમાં આપનો નંબર સૌથી પહેલો આવે છે. કારણ કે બધાંય મિત્રરાજ્યો કરતાં વધારેમાં વધારે મદદ આપે જ કરી છે. ...ગમે તેટલો સમય વીતે અને ગમે તેવા સંજોગો બદલાય, પણ આપે જે અણીને પ્રસંગે મદદનો દયાળુ હાથ લંબાવ્યો છે તે કદી પણ ધિટીશ પ્રજા બૂલી શકે એમ નથી.”

૧૮૨૬ના જૂનની ૨૪મી તારીખે અર્ધા કરોડ રૂપિયાની પહોંચ સ્વીકારતાં તે લખે છે:

“ખરેખર, આપને હું અત્યંત ઝણી છું-આપને ખરા અંતઃકરણથી આભાર માનું છું. આ વખતે મારું દિલ હર્ષાનંદથી ભરાઈ આવ્યું છે અને ખુદા પાસે અરજ ગુજરું છું કે, ખુદા આપણા વચ્ચેનો મિત્રાચારીનો સંબંધ લાંબા કાળ સુધી કાયમ રાખે. અને આપ આપની વંશોપાર્જિત ગાદી ઉપર ચિરકાળ સુધી રાજ્યઅમલ ચલાવે.”

આમ ગરજ હોય ત્યારે નવાબની ખુશામત કરવામાં કંપનીના અમલદારો જરા યે પાછી પાની કરે એવા ન હતા. પણ અંદરખાનેથી તેઓ નીચ પ્રપંચો રમતા હતા. જ્યારથી માર્કિવસ ઑફ વેલેસ્લીએ જાહેર કર્યું હતું કે, અયોધ્યાનું રાજ્ય સુવ્યવસ્થિત રીતે ચાલતું નથી અને એનો વિનાશ થતો અટકાવવા માટે કંપનીએ લશ્કરી અને મુલકી સત્તા પોતાના હાથમાં લેવી જ જોઈએ, ત્યારથી જ અંગ્રેજ અમલદારો કહેવા લાગ્યા હતા કે, અયોધ્યાનો નવાબ જુલમી રાજા છે અને અયોધ્યાની પ્રજા પર ભારે કેર વર્તાવી રહ્યો છે. પોતાના સ્વાર્થ ખાતર આ જાતનાં જૂઠાણાં ફેલાવતાં એમને જરા પણ સંકેય થતો નહિ.

આ રીતે એક બાજુ તેઓ અયોધ્યાના રાજાને અને તેટલો કાળો ચીતરવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યા હતા, ત્યારે સાચેસાચી વસ્તુસ્થિતિ જુદા જ પ્રકારની હતી.

૧૮૧૮ની પહેલી એપ્રિલના કાગળમાં લૉડ હેસ્ટિંગ્સ અયોધ્યાના નવાબને લખે છે:

“મારી લખનાઈથી ગોરખપુર સુધીની મુસાફરીમાં આપ મહારાજાધિરાજની રૈયતની આગાદી તથા ફજદ્રૂપ જમીન જોઈને અત્યંત સંતોષ પામ્યો છું, અને તે બદલ ખરેખર આપને શ્લાખાશી ધટે છે.”

બિશપ હેલર ૧૮૨૪માં અયોધ્યા પ્રાંતમાં ખૂબ ફર્યો હતો. તે અયોધ્યા પ્રાંતનું વર્ણન કરતાં લખે છે:

“ અયોધ્યા વિષે મેં જે સાંભળ્યું હતું તે પછી અયોધ્યા દેશની આબ્યાદી અને ફળદ્રુપતા જોઈ મને સાનંદાશ્ચર્ય થયું. જો ખરેખર અયોધ્યામાં જીલમ કે કેર જ વર્તી રહ્યો હોત તો મને લાગે છે કે આટલી બધી મોટી વસ્તી, શહેરો અને વિવિધ જાતના જામેલા ઉદ્યોગધંધા જમ્યા જ ન હોત.”

એ બિશપ આગળ ચાલતાં એમની મુસાફરીનું વર્ણન લખતાં જણાવે છે:

“ લખનૌ શહેર જોઈ મને ડ્રેસડન શહેરની જાહોજલાલી યાદ આવી અને તેના રસ્તા જોઈ ઑક્સફર્ડના રસ્તા યાદ આવ્યા હતા.”

બિશપ સાહેબ મુસાફરી કરતા હોય અને લોકસ્થિતિ જાણવા પ્રયત્ન ન કરે એમ તો બને જ કેમ ? વળી એમને અંગ્રેજ રાજ્યનાં મૂળ ઊડાં નાખવાં હતાં તેથી તેમણે રૈયતની લાગણીનું માપ કાઢવા રૈયતને પૂછ્યું:

“ અંગ્રેજનું રાજ્ય અયોધ્યામાં થાય તો રૈયતને સુખ મળે કે નહિ ? ” બિશપને જવાબ મળ્યો: “ ના રે બાપ, ના. એ તો બકરે કાઢતાં ઊંટ પેસવાની વાત થઈ. એ તો ઊલમાંથી નીકળીને ચૂલમાં પડવા જેવું થાય. અમારે અંગ્રેજનું રાજ નથી જોઈતું. ...અમે દુઃખી છીએ, પણ ખુદા અમને બ્રિટીશ રાજના દુઃખમાંથી બચાવે.”

ગાઝુદ્દીન રાજ વિષે લખતાં એ જ બિશપ લખે છે:

“ રાજના જેટલા સંબંધમાં હું આવ્યો છું તે પરથી મને લાગે છે કે રાજ ભારે વિદ્વાવિલાસી છે. પૂર્વ દેશની

ભાષાઓ અને તત્ત્વવિદ્યાનો તે બારે શોખીન છે. અને રસાયનશાસ્ત્ર તથા યંત્રવિદ્યા પ્રત્યે તેનું આકર્ષણ બળું છે.”

આમ, અયોધ્યાનો રાજકારભાર સુખ્યવસ્થિત ચાલતો હોવા છતાં, પ્રજા પણ સંતોષી અને આળાદ હોવા છતાં, અને એ જ રાજ્ય પાસેથી કટોકટીના પ્રસંગે કરોડો રૂપિયાની મદદ મળી હોવા છતાં, તે વખતના નગુણ નોકરશાહી અમલદારો અયોધ્યાના રાજવહીવટને નિંદતાં જરા પણ શરમાયા નથી !

પ્રકરણ ૫ મું

ઇતિહાસનું કાળું પ્રકરણ

૧૧ હુદ્દીન પછી તેના દીકરો નુસરુદ્દીન ગાદીએ આવ્યા. તે ધણોજબલો અને પરાપકારી રાજા હતો અને સાચે જ ખુદાનો અંદો હતો. લૂલાં, આંધળાં, અપંગ, રક્તપિત્તીઆ અનાથ લોકોની રાજ્યમાં બરાબર સંભાળ લેવાય તે ઉદ્દેશથી તેણે ચાર ટકાવાળી કંપનીની ત્રણ લાખ રૂપિયાની લોન લીધી હતી. આ લોનમાંથી દર મહિને એક હજાર રૂપિયા રેસિડન્ટ સાહેબની દેખરેખ નીચે ખર્ચાતા હતા. ફંડ ‘ચાવચ્યંદ્રદિવાકરૌ’ રહે એ ધ્યાનમાં રાખીને બિવિધના રાજા પણ એ ફંડમાં કશી ડખલ ન કરી શકે એવી વ્યવસ્થા તેણે કરી હતી.

અનાથની સંભાળ લેવા ઉપરાંત માંદાઓ માટે રાજ્યમાં ઠેરઠેર દવાખાનાઓ ઉઘાડ્યાં હતાં. વળી તે ધણો વિદ્યાવિલાસી હતો. લખનૌની મહાશાળામાં બણતા વિદ્યાર્થીઓને તેના તરફથી દર મહિને ત્રણ હજાર રૂપિયા શિષ્યવૃત્તિ મળતી હતી. વળી પોતાના રાજ્યકુળમાં કાર્મ ભાષ કે બાઈમાણસને, બિવિધમાં પણ, પોતાના મોભા પ્રમાણે ગૃહસ્થાશ્રમ ચલાવવામાં હરકત ન આવે તે હેતુથી દર લાખ ૪૦ હજાર રૂપિયા તેણે રેસિડન્ટને સોંપ્યા હતા. આ રકમના બ્યાજમાંથી રાજકુટુંબનાં દુઃખી માણસોને વર્ષાસન મળ્યા કરતું હતું. આ રકમ સોંપતી વખતે એવી શરત કરવામાં આવી

હતી કે, જે કુટુંબમાં પાછળથી કોઈ વારસ ન રહે તે કુટુંબ પૂરતી મૂળ રકમ રાજને પાછી સોંપવી.

પણ લોભી કંપની પોતાના સ્વભાવ પર ઊતર્યા સિવાય રહે ? કંપનીએ થોડા વખત સુધી તો તેના કુટુંબનાં માણસોને વર્ષાસન આપ્યું, પણ પછી બંધ કરી દીધાં અને મૂળ ધીરેલી રકમ આખીએ વ્યાજ સાથે હજમ કરી ગઈ !

આમ એ રકમ તો એના વિશ્વાજ ઉદરમાં સમાઈ ગઈ. અને વધારામાં એ બલા, ઉદ્ધર અને દુઃખીઆના બેલી નુસરદીનને વગોવવામાં કંપનીએ જરા પણ આધુ'પાધુ' જોયું નથી. અંગ્રેજીમાં 'પૂર્વ દેશના રાજનું ખાનગી જીવન' એ નામનું એક પુસ્તક બહાર પડ્યું છે તે આ બલા રાજને વગોવવા ખાતર જ. આ ન્યાય કેવો !

૧૮૩૭માં નુસરદીન એકાએક મરણ પામ્યો. તેની હયાતિમાં તેણે બે છોકરાને દત્તક લીધા હતા. આમાંથી મોટા દીકરા ઉપર માનો પ્રેમ વધારે હતો તેથી તે રેસિડન્ટની રજા મેળવ્યા સિવાય જ ગાદી પર બેસી ગયો. પણ કંપની આવી સોનેરી તક એજે જવા દે એવી ક્યાં હતી ? તેને તો આ તકનો લાભ લઈ ભારે દાવ રમવો હતો. પણ આ દાવમાં નુસરદીનનો દત્તક લીધેલો યુવાન દીકરો સોગઈ થવા તૈયાર ન હતો; તેથી નુસરદીનની ગાદી તેના કાકા મહમદઅલી શાહને મળે એવી લખનૌના રેસિડન્ટે રમત ગોઠવી.

નુસરદીનનું મરણ થતાં વેંત જ રાજ્યની તિજોરીઓ પર રેસિડન્ટે સીલ મરાવી દીધી અને રાજમહેલ પર દેખરેખ રાખવા માટે કેપ્ટન વેટર્નને નીમવામાં આવ્યો.

બીજે જ દિવસે, રાજમાતા તથા નવા રાજને રેસિડન્ટે હુકમ ફરમાવ્યો કે પાંચ મિનિટમાં જ રાજમહેલ છોડી આત્મ્યા જાઓ ! આ હુકમને રાજમાતા તાબે થઈ નહિ એટલે તરત જ

રાજમહેલને જમીનદોસ્ત કરવા તેના ઉપર ગોળીઓનો વરસાદ વરસાવવામાં આવ્યો. આ હમકલામાં નવાબના પાંચસો માણસોના પ્રાણ હોમાયા. છેવટે રાજમાતા અને નવા રાજને નજરકેદ કરવામાં આવ્યાં.

તે દિવસની કાળી મધરાતે રેસિડન્ટ અને તેના સાથીઓ મદમદઅલી શાહને બંગલે પહોંચ્યા. સવારે (૧૮૩૭, જુલાઈ ૧લી) જે માઠો બનાવ બન્યો હતો તેની ખબર તેને આપી અને વધારામાં વધામણી આપી કે તમને અયોધ્યાનું નવાબપદ એનાયત કરવામાં આવશે. પોતાને નવાબપદ મળવાનું છે એ જાણી તે તો ખુશ ખુશ થઈ ગયો. તે જ સમયે, ત્યાં ને ત્યાં, રાતોરાત, કંપનીએ તેની પાસે નીચેના ખત પર સહી કરાવી લીધી:

“ હું સોગનપૂર્વક જાહેર કરું છું કે જો મને રાજગાદી સોંપવામાં આવશે તો ગવર્નર-જનરલ જે કોઈ શરતો કરશે તે પર મારું મતું મારી આપવા હું તૈયાર છું. ”

રેસિડન્ટ લોએ વડી સત્તાને પૂછ્યા સિવાય આ જોહુકમી-બરેલું પગલું ભર્યું હતું. ખુદ ગવર્નર-જનરલ લૉર્ડ ઑક્લેન્ડે પણ આ સામે પોતાની ધતરાણ પ્રગટ કરી હતી. ૧૮૩૭ની ૧૧મી જુલાઈના ખરીતામાં તે લખે છે:

“ જ્યાંસુધી સંપૂર્ણ હેવાલ ન મળે ત્યાં સુધી કર્નલ લૉનાં પગલાં ઉપર સવિસ્તર ટીકા થઈ શકે એમ નથી; પણ એટલું તો અત્યારે પણ કહી શકાય એમ છે કે નવા રાજ પાસેથી, આવી કટોકટીની ધડીઓમાં ખીનશરતી પરાધીનતાના કેલકરાર પર સહી કરાવી ન લીધી હોત તો હું વધારે રાજ થાત. આખાં પ્રસંગમાં તફત જુદો જ બાવ નીકળી શકે તેવો સંભવ રહે છે. ”

આમ શરૂઆતના બનાવથી મવર્નર-જનરલ સાહેબની જરા ખતરાજ થઇ હતી ખરી, પણ એકંદરે તેની નીતિ પણ સારી તો ન હતી જ. તેની દાનત પણ કાળી તો હતી જ તે નીચેના કાલકરારથી જણાઇ આવશે. ૧૮૩૭ના કાલકરારના મંગલા-ચરણમાં જ કંપનીએ જાહેર કયું :

“અયોધ્યાના નવાબો પ્રજાના રક્ષણના કામમાં ધણા જ પછાત રહ્યા છે, અને તેથી રાજ્યમાં જે અંધાધુંધી, અન્યાય અને જોડુકમી પ્રવર્તી રહેલ છે તેનો અપજશ સ્થિતિ સરકારને માથે આવે છે. તેથી નવાબની ફરજ છે કે, તેણે પોતાનું લશ્કર વધારવા અને વ્યવસ્થિત કરવા તાકીદે પગલાં લેવાં જોઇએ. વધારામાં, તે લશ્કર કંપનીના તાબામાં રહેવું જોઇએ. વળી તે લશ્કરનો ઉપયોગ રાજ્યના કર ઉધરાવવામાં કે રાજ્યની આંતરવ્યવસ્થા ચલાવવામાં ન થવો જોઇએ. તે લશ્કરના ખર્ચ પેટે ૧૬ લાખ રૂપિયા દર વર્ષે અયોધ્યાના નવાબે કંપની બહાદુરને આપવા. ”

વાચકને યાદ હશે જ કે લશ્કરની વ્યવસ્થા બદલ દોઆબનો દોઢ કરોડની ઉત્પન્નવાળો મુલક કંપની બહાદુરને ૧૮૦૧ની સાલમાં આપવામાં આવ્યો હતો જ. છતાં આ તક મળતાં તેમની દાઢ સળકી અને ખંડણીની વાત ફરી ઊભી કરી. તે સમયે જો રાજ્યમાં અંધાધુંધી ચાલતી હતી, લોકોનું રક્ષણ થતું ન હતું તો તેને માટે કંપની બહાદુર જ જવાબદાર હતી; છતાં કંપનીએ નવાબને તેને માટે જવાબદાર જાહેર કર્યા અને નવાબને ૧૬ લાખનો વાર્ષિક ચાંલો ચોટ્યો.

આમ વાર્ષિક સોળ લાખ રૂપિયા લઈને જ કંપનીને સંતોષ થયો નહિ, તેને તો આખું અયોધ્યા હજમ કરી જવું હતું; એટલે

હવે તેણે નવાબના સીધા હક્કો પર પશુ તરાપ મારવા માંડી. લોએ એક ખરડો ઘડીને તેના પર સહી કરવા નવાબને મોકલ્યો. તેમાંની એક કલમ નીચે પ્રમાણે હતી:

“ અયોધ્યા રાજ્યની મુલકી, પોલિસ અને ન્યાયખાતાની ચાલુ ખોડોનો સત્વર અંત લાવવા સારુ નવાબે રેસિડન્ટ સાથે મસલત કરી રાજ્યમાં જલદી સુધારા કરવા. આ સુધારાઓ બ્રિટીશ સરકારની ધારણા પ્રમાણે જો નવાબ ન કરે, તો રાજ્યમાં ન્યાય અરાજકતા કે જુલમ પ્રવર્તતાં હોય ત્યાં રાજ્યનો તેટલો ભાગ પોતાની સત્તા હેઠળ મૂકવાનો રેસિડન્ટને સંપૂર્ણ અધિકાર છે.”

આખરે બિલાડીએ કાચળામાંથી દેખાવ દીધો. આ છેલ્લી કલમ પર સહી કરતાં નવાબે બારે આંચકો ખાધો. તેણે પુછાવ્યું: “ અંધાધુંધી, અરાજકતા અને જુલમ એવા સર્વસામાન્ય શબ્દો છે કે તેનો અર્થ કરવામાં કેટલી મર્યાદા રખાશે કે છૂટ લેવાશે તે હું કળી શકતો નથી.” પશુ લોએ ન્યારે તેને ખાતરી આપી કે “ આપ નામદારના રાજ્યમાં તો આવું કાંઈ જ નહિ બને, માટે આપ શાન્તિ રાખજો ” ત્યારે જ તેણે તે ઉપર અનિચ્છાએ, ગુંગળાતા હૃદયે અને ચરચરતા હાથે સહી કરી. યથાકાળે સહી થયેલા કાચા કરારો પાકા થયા અને અયોધ્યા ઓહિયાં કરવાના શ્રીગણેશ મંડાયા.

અયોધ્યાના નવાબને પદબ્રજ કર્યાની, રાજમહેલને ગોળીઓથી ઉડાડી મૂકવાની, નવાબની બધી સત્તા છીનવી લેવાની, વચનબંધ કરીને ફરી લશ્કર પેટે ખંડણી લેવાની, વગેરે વાતો ન્યારે વિલાયત પહોંચી ત્યારે કંપનીનાં નર્સા જુલમી કૃત્યો તરફ પ્રત્યેક સમજી અંગ્રિજને બારે ઘૂણા ઉત્પન્ન થઈ. તેથી ત્યાંનું વાતાવરણ એવું બન્યું

બની ગયું કે ત્યાંની સરકારે ઑકલેંડ પર હુકમ છોડ્યો કે, ૧૬ લાખ રૂપિયાની ખંડણી તો નવાબ પાસે કોઈ પણ રીતે લઈ શકાય જ નહિ; માટે તે ખંડણીમાંથી નવાબને સત્વર મુક્ત કરો.

આ હુકમ અહીં આવ્યો એટલે ઑકલેંડ બારે મંજૂરબુમાં પડ્યો. પોતાની મૂંઝ નીચી નમાવવી પડે એ કેમ પાલવે ! પણ આવે અણીને પ્રસંગે તેમની સદ્ગૃહસ્થને છાજે એવી ભાષાની નમ્રતા અને અંગ્રેજી વિવેક તેની મદદે આવ્યાં. તેણે ૧૮૩૯ના જુલાઈની ૯મી તારીખે મહમદઅલી શાહને લખી જણાવ્યું:

“આપ નામદાર માદીએ આગ્યા પછી, આપ નામદારે રાજ્યને પહેલાં કરતાં ધણા જ સારા પાયા પર મૂકી દીધું છે. અને તેથી કંપની અહાદ્દરના ડિરેક્ટરોએ મને ફરમાવ્યું છે કે ‘મને યોગ્ય લાગે તો ૧૮૩૭ના ફેલકરારમાંથી ખંડણીવાળી શરત રદ કરવી.’ જેમ હમણાં ન્યાય, સમતા અને પ્રજના કલ્યાણના ભાવથી પ્રેરાઈ આપ રાજ્ય ચલાવી રહ્યા છો એવી જ રીતે રાજ્ય ચલાવ્યા કરશે એવી આશા રાખું છું.”

આમ મહમદઅલી શાહની ૧૬ લાખ રૂપિયાની ખંડણી માફ કરવામાં આવી. પણ રૅસિડન્ટની ડખલ નીચે રહી કામ કરવું, તેને ખુશ રાખી રાજ્ય ચલાવવું તે તરવારની ધાર પર ચાલવા સમાન હતું.

મહમદઅલી શાહ બાહોશ રાજા હતો. તેને પ્રજાની આબાદાની માટે ખૂબ લાગણી હતી. તેણે ખેતીવાડીમાં ધણા સુધારા કર્યા, વેપારને ઉત્તેજન આપ્યું, મુલકી લશ્કરી અને ન્યાયખાતામાં આવકારદાયક સુધારા કર્યા અને નિશાળો, મદ્રેસાઓ, દવાખાનાં,

ધર્મશાળા વગેરે સાર્વજનિક કામો ઠેરઠેર બનાવરાવ્યાં. આવા સુધારાઓથી રાજ્યની તિજોરી પાછી તર થવા લાગી. ખુદ રેસિડન્ટ લૉ પણ નવાબની વ્યવસ્થાશક્તિ જોઈ દિગ્મૂઢ થઈ ગયો અને તેણે નવાબને કહી દીધું કે રાજ્ય ચલાવવા માટેની તમારી શક્તિ, દીર્ઘદષ્ટિ અને અનુભવ એવાં છે કે હવે બધી નાનીમોટી બાબતોમાં મારી સલાહ લેવાની કશી જ જરૂર નથી.

આમ તે અયોધ્યાના રાજ્યનો કારભાર વ્યવસ્થિત રીતે ચલાવતો હતો. રાજ્યની તિજોરી પાછી ભરાવા માંડી હતી, અને તેથી, જ્યારે જ્યારે કંપની સરકારને લડાઇના સમયમાં નાણાંની, માણસોની અને લશ્કરી સરંજામની જરૂર પડી હતી, ત્યારે ત્યારે નવાબે પોતાથી બને તેટલી મદદ હર વખતે કરી હતી. અફઘાન લડાઇમાં જ્યારે એલેનબરો પૈસાની ખૂબ બીડમાં હતો અને અંગ્રેજ લશ્કર હારની અણી ઉપર હતું, કંપનીની સત્તા ડગુમગુ થવા લાગી હતી, ત્યારે તેણે જ કંપનીને ૧૦ લાખ રૂપિયાની મદદ કરી હતી. વળી નેપાલ યુદ્ધમાં જ્યારે અંગ્રેજોની હાર થવા લાગી હતી, જ્યારે કંપનીની લોનની કિંમત એકદમ ગગડી ગઇ હતી ત્યારે પણ આ ઉમદા નવાબે સ્વતંત્ર થવાનો કે માથું ઊંચકવાનો વિચાર પણ ન કરતાં, કંપની સરકારને માણસોની તથા ઘોડાઓની સારી મદદ કરી હતી.

આ ઉમદા નવાબ ૧૮૪૨માં મરણ પામ્યો અને તેની પછી તેનો દીકરો આજમઅલી શાહ ગાદી પર આવ્યો. તેની કારકીર્દિમાં કશો નવો બનાવ બન્યો ન હતો. તેણે પણ તેના પિતાની રાજનીતિ સ્વીકારી હતી. વળી જ્યારે યુરોપિયનોએ લખનૌમાં ખ્રિસ્તી દેવળ બાંધવા માટે જમીનની માગણી કરી ત્યારે તેણે તેમની વિનંતિને માન આપી જમીન આપી હતી; એટલું જ નહિ પણ તે દેવળ બાંધવામાં નાણાંની મદદ પણ કરી હતી. ઠગોને દાબી દેવામાં પણ તેણે સારી મદદ કરી હતી.

ટૂંકમાં, ઇતિહાસકારો કહે છે તેમ, આજમશાહ અલીએ “પોતાના ચારિત્ર્યબળ, તથા બીજા ગુણોને લીધે પોતાની રૈયતનો, અંગ્રેજો સુધારો આહ સંપાદન કર્યો હતો.”

ઇ. સ. ૧૮૪૭ના ફેબ્રુઆરીની ૧૩મી તારીખે તે મરણ પામ્યો અને તેના પછી તેનો દીકરો મહમદ વજીદ અલી શાહ તેની ગાદી પર આવ્યો. આ રાજાની હયાતીમાં કંપનીએ અયોધ્યા ખાલસા કર્યું. કેમ, તે આગળ જોઇએ.

પ્રકરણ ૬ ે

પ્રપંચબળ

જેમ જેમ કંપનીનું રાજ્ય હિંદુસ્તાનમાં જામતું ગયું, અને જેમ જેમ કંપનીના રાજ્યનો વિસ્તાર વધતો ગયો, તેમ તેમ કંપનીના ડોળા અયોધ્યા ઉપર વધુ ને વધુ ફરવા લાગ્યા. ગવર્નર-જનરલો અને રેસિડન્ટો નવા આવતા રાજાને વધુ ને વધુ ધમકાવવા લાગ્યા અને “તમે રાજ્ય બરાબર ચલાવતા નથી, રાજ્યમાં ખૂબ અંધાધુંધી અને અરાજકતા વ્યાપી ગયાં છે; મુલકી, લશ્કરી અને ન્યાયખાતામાં ખૂબ ગોટાળા થાય છે અને આમ રાજ્યમાં અંધેર ચાલતું હોવાથી પ્રજા ભારે નારાજ થયેલી છે” એમ તેઓ હર વખત, સહેજ પણ બહાનું મળતાં, કહેવા લાગ્યા. આમ કહેવામાં મુખ્ય હેતુ તો ૧૮૩૭ માં કરેલી એક શરત મુજબ, આખા પ્રાંતનો કારભાર, ધીમે ધીમે પોતાના હસ્તગત કરી લેવાનો જ હતો, એ કોઈ પણ ઇતિહાસનો અભ્યાસી સમજી શકે એમ છે.

આ પછી, લૅડ^૧ ડેલહૌસી કહેવા લાગ્યો: “૧૮૩૭ થી ૧૮૪૭ સુધીમાં અયોધ્યાની ગાદી પર એક પછી એક એમ ત્રણ

રાજ્યમાં આવ્યા. પણ ૧૮૪૭ સુધી, વડી સરકાર તરફથી વારંવાર બલી શિખામણો અને ચેતવણીઓ આપ્યા છતાં અયોધ્યાનો રાજ્યવહીવટ પહેલાંનાં વર્ષો કરતાં જરા પણ સુધરતો ન હતો.”

ન્યારે ખરી વાત એથી જિલ્લી જ હતી, એ તે સમયના અનુભવી અંગ્રેજ અમલદારો-જેવા કે લૉર્ડ આંકલેન્ડ, ચાળીસ વર્ષ સુધી અયોધ્યામાં કામ કરનાર કેપ્ટન શેક્સપીઅર કે વિલ્સન-જેવાનાં પ્રમાણપત્રોથી સહેજે સિદ્ધ થઈ શકે એમ છે. શેક્સપીઅર ૧૮૪૬ માં કહે છે: “મારી કારકીર્દિ દરમિયાન મેં જોયું છે કે ઇસ્ટ ઈન્ડિયા કંપનીના રાજ્ય કરતાં અયોધ્યામાં જુલમો કે લૂંટફાટ જરા પણ વધારે થતાં નથી.” લૉર્ડ હાર્ડિંગે પણ અયોધ્યાની રાજપરિસ્થિતિ જોઈ પોતાનો સંતોષ જાહેર કર્યો હતો.

પણ ડેલહૌસી આ બધું કાંઈ જોવા તપાસવા ઇચ્છતો ન હતો. તેને આ બધું તપાસવાની દરકાર પણ ન હતી. તે તો બસ, મક્કમ હાથે અયોધ્યા ખાલસા કરવા જ ઇચ્છતો હતો.

અયોધ્યાનો નવાબ તો કંપનીની ધમકીથી ખૂબ ડરતો હતો. જે જે સૂચનાઓ કે શિખામણો કંપની તરફથી સૂચવાતી તેનો તે તાબડતોબ અમલ કરતો. તે મુજબ ન્યારે લૉર્ડ વિલિયમ બેન્ટિન્કની ધમકીને પરિણામે તેણે લશ્કરી ખાતામાં સૂચવેલા ફેરફારો કરવા માંડ્યા ત્યારે રેસિડન્ટ વચમાં પડ્યો, અને રેસિડન્ટના કાર્યને ગવર્નર-જનરલે અનુમોદન આપ્યું !

આમ એક બાજુ, ‘અવ્યવસ્થા ખૂબ છે માટે તમારા રાજ્ય-વહીવટમાં શા માટે ફેરફારો નથી કરતા ? એમ ધમકાવતા; અને બીજી સુધારા કરવા બંધ ત્યારે તેમ કરતા હરકોઈ બહાને અટકાવવા એ તે કંઈ જાતની રાજ્યપદ્ધતિ કે કુનેહ હશે તે સમજી શકાતું નથી. એ દરમિયાન છેવટે, ઇ. સ. ૧૮૪૬માં લૉર્ડ હાર્ડિંગે નવાબ પર એક સખત કડક કાગળ લખ્યો. એથી ઇ. સ. ૧૮૪૬માં રાજ્યના અમુક ભાગમાં

બ્રિટીશ ધોરણ પ્રમાણે રાજ્ય ચલાવવા માટે મહમદ વાજીદ અલી શાહે, રેસિડન્ટ કર્નલ રીકમન્ડ, તેના મદદનીશ મેજર બર્ડ અને સંયુક્ત પ્રાન્તના ગવર્નર ટૉમ્સન સાથે મળી એક સવિસ્તર યોજના ધડી કાઢી. આ યોજના મુજબ જે જે ફેરફારો ગવર્નર ટૉમ્સને સૂચવ્યા હતા તે બધા નવાખે મંજૂર રાખ્યા હતા. એ યોજના આખી ધડાધ ગયા પછી મંજૂરી માટે ન્યારે ગવર્નર-જનરલ ઉપર મોકલાઈ ત્યારે ગવર્નર-જનરલે લખી જણાવ્યું:

“જો અયોધ્યાના નામદાર રાજસાહેબ પોતાનું આખું રાજ્ય કંપનીને સોંપવા ઇચ્છતા હોય તો જ તે વિષે કંપની કાંઈક વિચાર કરે; પણ અયોધ્યાના થોડાક ભાગની રાજ્ય-વ્યવસ્થા માટે વિચાર કરવાની તકલીફમાં ઊતરવું મને તદ્દન નકામું લાગે છે.”

નવાખની પોતાની મુરાદ એવી હતી કે જો કંપનીની રાજ્યવહીવટ ચલાવવાની પ્રણાલિકા નવા પ્રાંતોમાં ફતેહમંદ નીવડે તો આખા રાજ્યમાં એ પ્રમાણે ફેરફાર કરી નાખવા. પણ કંપનીએ તો એ યોજનાને અખતરા રૂપે પણ અમલમાં મૂકવા દેવાની મંજૂરી ન આપી. આમ છતાં રાજ્ય ખરાબ ચાલે છે એવી ચેતવણી તો વખતોવખત અંગ્રેજ અમલદારો તરફથી નવાખને મળ્યા જ કરતી !

હવે કંપનીએ પોતાનું સાચું પોત પ્રકાશવા માંડ્યું. તેણે અયોધ્યા ખાલસા કરવાનો જ નિર્ણય કર્યો હતો, પણ તે કામ કેમ સફાઈથી અને હિંદની તેમજ ઇંગ્લાંડની પ્રજાની આંખમાં ધૂળ નાખીને કરવું એ જ પ્રશ્ન ત્યારના ગવર્નર-જનરલ ડેલહૌસીના મનમાં ઘોળાતો હતો. ઘોળે દિવસે લૂંટફાટ ચલાવવાનું કામ સોનેરી ટાળીને છાજે એ રીતે તેને કરવું હતું. પણ પોતે તો હિંદનો ગવર્નર-જનરલ રહ્યો તેથી તેનાથી જાતે તો અયોધ્યાના ઊંડા પ્રપંચમાં ઊતરી શકાય એમ ન હતું. તેના આદાને છાજે તેવું તે કામ નહોતું.

એટલે આ શાહુકારીનું કામ કરવા તેણે સ્વીમેન નામના એક છુપી પોલિસના ઉપરી અમલદારને ઘોળે દિવસે મશાલ લઇને શોધી કાઢ્યો. આ સાહેબ ઠગોને પકડીને મશહૂર જન્યા હતા. એ સાહેબે અનેક વર્ષો સુધી પાછલા દરવાજાથી અનેક છાનાંછપનાં કામો કર્યા હતાં એટલે કે એ સાહેબ ઠગ કે ચોર કે સોનેરી ટોળીના માણસોથી જરા પણ ઊતરે એવા ન હતા. ચોરને પકડવા માટે ઘંટીચોર જ મોકલવા જોઇએ, કે બહારવટીઆને પકડવા માટે તેવા જ ખૂની લૂંટારાને મોકલવા જોઇએ એ સૂત્ર કંપની બહાદુર સારી રીતે જાણતી હતી; તેથી તેણે અયોધ્યાના રેસિડન્ટ તરાકેની બધી સત્તા આ સ્વીમેન સાહેબને સોંપી. એ સાહેબ ઉપર લૉડ ડેલહૌસીએ કેટલી બધી જોખમદારી અને જવાબદારી નાખી હતી તે ડેલહૌસીના ૧૮૪૬ના સપ્ટેમ્બરની ૧૬ મી તારીખના પત્ર પરથી સમજાય છે. અયોધ્યાના રેસિડન્ટના પદ પર સ્વીમેનની નિમણૂક કરતાં લૉડ ડેલહૌસી લખે છે.

“ ત્યાં તમારી સેવાથી કંપની રાજ્યને ચોખ્ખો ચોખ્ખો motive લાભ જ થશે.... ઑક્ટોબર ૧૮૪૩ના ખરીતાથી ગવર્નર-જનરલે અયોધ્યાના રાજ્યને સાફ સાફ જણાવી દીધું છે, કે જે રાજ્યમાં મહત્ત્વના ફેરફારો બે વરસને અંતે થયેલા નહિ જોવામાં આવે તો રાજ્યનો વહીવટ, નવાખના નામે બ્રિટીશ સરકાર પોતાના હાથમાં લેશે....

“ ૧૮૪૯ના ઑક્ટોબર સુધીમાં રાજ્યમાં કાંઈ પણ ફેરફાર કે સુધારા થઈ શકે એમ સમજવું કે તેની આશા રાખવી ફેગટ છે. અયોધ્યા જેવા મોટા, ધનવાન પણ દબાયેલા દેશની આંતર-રાજ્યવ્યવસ્થાની પુનઃવિનિયોજના કરવાનું કામ ખરેખર ભારે જોખમદારીનું છે. અને આ કાર્ય સહીસલામતીથી પાર પાડવા માટે તમારા જેવા ઉત્તમોત્તમ સેવકની સેવા પર સરકારે મદદ આપી છે.

“અયોધ્યામાં મોટી ક્રાન્તિ થવાનો ધણો સંભવ રહે છે, તેથી તેના રેસિડન્ટ તરીકેનું પદ સ્વીકારવા તમને હું ખાસ વિનવણી કરું છું.”

કાગળના ઉપરના ઉતારા બારિકામથી વાંચનાર સહેજે સમજી શકશે કે, ગવર્નર-જનરલે કેપ્ટન સ્લીમેનને અયોધ્યાનો નાશ કરવા માટેની પૂર્વતૈયારીઓ કરવા માટે જ મોકલેલ હતો.*

ડેલહૌસીએ સ્લીમેનને કારો એક આપી દીધેલ હોવાથી તેણે તો રેસિડન્ટ તરીકેનો હોદ્દો લખનૌમાં સ્વીકાર્યો કે તરત જ નવાબને રૈયતની આખમાં ઝાંખો પાડવા વિવિધ પ્રકારનાં પગલાં બરવાની શરૂઆત કરી દીધી.

૧૮૩૭ના કોલકરાર પ્રમાણે રાજ્યની આંતરવ્યવસ્થામાં રેસિડન્ટને માથું મારવાની મના હોવા છતાં અયોધ્યાની વડી કચેરીમાં જે ચુકાદાઓ અપાયા હતા તે ચુકાદા ફેરવી નાખી તદ્દન જુદા ચુકાદાઓ આપવાનો રીતસર ધંધો જ સ્લીમેને શરૂ કરી દીધો.

કોલકરારની શરત કારણે મૂકી સ્લીમેન અયોધ્યાના નવાબને ખર્ચે અયોધ્યાના રાજ્યમાં ખૂબ ધામધુમથી ફરી રાજા વિરુદ્ધ સાચી ખોટી ફરિયાદો રૈયત પાસેથી મેળવવા લાગ્યો. વીસ વર્ષ પહેલાં જે ટંટાના ચુકાદા અયોધ્યાની વડી કચેરીએ આપી દીધા હતા, તે કળિયાઓ તેણે પાછા ઉથલાવ્યા અને રાજ્યકુટુંબના માણસોને પજવવા નીચ ઉપાયો લેવા લાગ્યો. આમ તે ત્રણ માસ આખા રાજ્યમાં

* “દેશી રાજ્યોમાં રેસિડન્ટ રાખવાથી લગીરે ફાયદો થતો હોય એમ માનવું મારે માટે તો લગભગ અશક્ય છે. મને તો ઊલટું એમ લાગે છે, કે દેશી રાજ્યોમાં અરાજકતા અને અધાધુમીને ઉત્તેજન આપવા માટે, અને એ દેશી રાજ્યોનો કબજો મેળવવા માટે તક કે બહાનું મળે એ ખાતરજ રેસિડન્ટ રાખવાની પદ્ધતિ દાખલ કરવામાં આવી છે અને હજી પણ ચલાવવામાં આવે છે.”

એફ. જે. શોર

ફર્યો. તેનાં આવાં પગલાંથી આખા રાજ્યમાં ભારે અંધાધુંધી ફેલાઈ, રાજ્યમાં ન્યાય મળતો નથી એવું વાતાવરણ બહુ થયું, અને રાજા તો રેસિડન્ટના હાથમાં એક માત્ર રમકડું છે એમ લાગવાથી પ્રજામાં તેને માટેની પૂજ્ય લાગણી પણ ઓછી થઈ. આ સ્થિતિનો લાભ લઈ રાજાના કેટલાક દુશ્મનોએ રાજાને પજવવા અને રેસિડન્ટને ખુશ કરવા કેટલીક રૈયતને જમીન મહેસૂલ ન આપવા સમજાવી, અને કેટલાકોએ જમીન મહેસૂલ આપવું બંધ પણ કર્યું.

સ્ત્રીમેનનો ક્રોધ પ્રજાને ઉશ્કેરીને શમ્યો નહિ. તેણે તો ખુદ રાજાના હક્ક પર તરાપ મારી. થોડા જ વખતમાં તેણે ફરમાન કાઢ્યું કે નવાબે પોતાના પ્રધાનો નીમવા હોય તે અગાઉ તેણે રેસિડન્ટની પરવાનગી લેવી જોઈએ.

વસીઅલીખાન નામનો નવાબનો માનીતો પ્રધાન હતો. તે રાજનીતિનિપુણ અને દીર્ઘદષ્ટિવાળો રાજપુરુષ હોવાથી અંગ્રેજોની આંખમાં કણા સમાન થઈ પડ્યો હતો. રેસિડન્ટે જોયું કે જ્યાંસુધી તે રાજ્યમાં છે ત્યાંસુધી પોતાની મુરદ પાર પડે એમ નથી, તેથી તેને લખનૌ બહાર કાઢી મૂકવા નવાબને હુકમ કર્યો. રાજાએ એની વફાદારીનાં અને કાર્યદક્ષતાનાં ભારે વખાણ કર્યો, પણ રેસિડન્ટ એકનો એ થયો નહિ. છેવટે રેસિડન્ટની આજ્ઞાને વશ થઈને તે પરમ વિશ્વાસુ પ્રધાનને લખનૌનીહદ બહાર કાઢવાની રાજાને ફરજ પડી.

આ પછી, વસીઅલીખાને કંપની બહાદૂરના દુશ્મન અને ઠગ ટોળાના સરદાર ગુંગાબક્ષને પકડી કંપનીને હવાલે કર્યો; છતાં રેસિડન્ટની કડવી નજર કદી મીઠી થઈ નહિ. એટલું જ નહિ પણ એક વાર રેસિડન્ટના બંગલા આગળ રાત્રે ઓકી કરતાં સંગીત બરીબંદૂકે સૂઈ ગયો હતો, બૂલથાપમાં બંદૂકનો ઘોડો દબાતાં

બંદૂક ફૂટી અને તેના હાથને ખૂબ ઈજા થઈ. આ વસ્તુસ્થિતિના લાભ લઈ રેસિડન્ટે જાહેર કર્યું કે મને મારી નાખવા માટે અલીખાન રાત્રે આવ્યો હતો, પણ મારા સંત્રીએ તેને રોક્યો અને ઝપાઝપીમાં મારો સંત્રી ધાયલ થયો !

આ ઉપરથી વસીઅલીખાન ઉપર ફરી અયોધ્યાની ટ્રાઈમાં કેસ ચાલ્યો. તે નિર્દોષ ઠર્યો છતાં તેને પજવવામાં રેસિડન્ટે કશી કચાશ રાખી નહિ. છેવટે હતાશ થઈ ૧૮૫૫માં તે મરણ પામ્યો ત્યારે સ્લીમેનને ટાઢક વળી.

અને ખુબી તો એ હતી કે રેસિડન્ટ ધારે તેને રાજ્ય બહાર કઢાવી શકે; પણ ખુદ નવાબ પણ રેસિડન્ટની પરવાનગી સિવાય કોઈ રૈયતને હદયાર કરી શકે નહિ !

કુરુન મહમદ નામનો સખસ રાજની તહેનાતમાં કામ કરતો હતો. તે રાજ્યની વાત જ્યાં ત્યાં ફેલાવી રાજની ફજેતી કરાવતો હતો. રાજ્યની ખાનગી વાતો રેસિડન્ટને પણ કહી આવતો. તેથી તેને દેશનિકાલ કરવાનો રાજ્યે હુકમ કર્યો કે તરત જ સ્લીમેન તે સખસની વહારે ચઢ્યો અને રાજને લખ્યું:

“ હું ગવર્નર-જનરલને જણાવું છું કે તમે રૈયતમાંથી કોઈ પણ મને મળે તે માટે વાંધો ઉઠાવો છો. આ સ્થિતિમાં રેસિડન્ટનું થાણું જ કાઢી નાખવું તે સારું છે અને બિટીશ લશ્કરને દેશમાંથી ઉઠાવી લેવું ઘટે છે. ખરેખર, રાજ્યે બંડખોરને છાજે તેવું પગલું ભરેલ છે.”

બસ, રાજને રેસિડન્ટની આજ્ઞા શિરોમાન્ય કરવી પડી !

આ પછી, રાજને પ્રજાની નજરમાં નીચો પાડવા વંશપરંપરાથી ઊતરી આવેલું ‘ગાઝી’નું રાજ્યચિહ્ન કાઢી નાંખવા રેસિડન્ટે રાજને આજ્ઞા કરી.

જ્યારે પ્રજામાં શહૂર નથી રહેતું અને સ્વાભિમાન પણ

મરી જાય છે. ત્યારે તે પ્રજા પ્રજાતરીકે જીવી શકતી નથી, પણ ગુલામ તરીકે જ જીવી શકે છે. તે જ પ્રમાણે રાજ્યમાંથી જ્યારે સ્વાભિમાન અને રાજપદની ખુમારી જતી રહે છે; ત્યારે તે માત્ર રમકડું જ બની જાય છે. રેસિડન્ટ પોતાની ઉદ્ધતાઈની માત્રા વધાર્યે જતો હતો અને રાજા તે મૂંગે મોંએ સહન કરી લેતો હતો. તે આ બધું સમજતો હતો, પણ નિરુપાય હતો. પહેલાં તે નવાબને કાગળ લખતો ત્યારે તે તેના મોભાને છાજે એવા માનના શબ્દોથી સંબોધતો; પણ હવે તો તેણે તે શબ્દો પણ કાઢી નાખ્યા. રેસિડન્ટના કાગળો વાંચતાં એમ જ થાય કે કોઈ ઉપરીએ પોતાના નોકરને એ કાગળ લખેલ હશે.

એટલે તો નવાબ અને રેસિડન્ટ વચ્ચે વધારે વિરોધ ઉત્પન્ન થયો. પોતા અને રાજા વચ્ચે કાટકૂટ પડી છે, એ જણાવવાના હેતુથી રિવાજ મુજબ નવાબ તરફથી ટાણેપ્રસંગે ફળમેવાના જે થાળો રેસિડન્ટને જતા, તે થાળો પણ રેસિડન્ટ પાછા ધકેલવા લાગ્યો.

નવાબના રાજ્યમાં નિષ્પક્ષપાતપણે ન્યાય મળતો નથી તે બતાવવા સારુ હવે તેણે રાજ્યની આંતરવ્યવસ્થામાં વધારે ને વધારે અંપલાવવા માંડ્યું. અયોધ્યા પ્રાંતના બેગારી ગામ તથા તેની સોડમાં વસેલ બીજા ગામ સાથે કાંઈક સીમાડાની તકરાર ચાલતી હતી. બેગારી ગામના, નાલાયક ઠરીને સિપાઈની પલટણમાંથી બરતરફ થયેલા દુસ્મને રેસિડન્ટને ફરિયાદ કરી:

“ સાહેબ, જ્યારે હું અને મારો મિત્ર બેગારી ગામ આગળ થઈને જતા હતા, ત્યારે જમીનદારના ભાઈ ચતુરસિંહે અમને બંનેને વમર કારણે કેદમાં પૂરી મૂક્યા. સદ્‌બાબે મારી પાસે થોડાં નાણાં હતાં તે એક બાઈને લાંચ આપી ને માખાપ ! હું મહામુસીબતે છૂટીને ભાગી આવ્યો છું. સાહેબ કેમે કરીને અમને આ જુલમમાંથી બચાવો. ”

આ ઉપરથી કર્નલ સ્કીમેને વગર વિચાર્યે ચતુરસિંહને પકડવાનો અને તે જો શરણે ન આવે તો ગામને બાળી મૂકવાનો ક્રેપ્ટન હાર્ડવિકને હુકમ કર્યો, અને ૫૦ હથિયારબંધ ઘોડેસ્વારો સાથે સોંપ્યા. લશ્કર બેગારી ગામમાં પહોંચ્યું ત્યારે કોઇએ વિરોધ જ ન કર્યો. ચતુરસિંહને શરણે આવતાં જરા વિલંબ થયો ત્યાં તો ગામને બાળીએ ઉડાવવાની તૈયારી ચાલી રહી; પણ તે દરમિયાન ચતુરસિંહ આવી પહોંચ્યો, પછી જે જગ્યાએ ફરિયાદીને કેદ કરવામાં આવ્યો હતો અને જ્યાં તેના મિત્રને કાપી નાખવામાં આવ્યો હતો તે સ્થાન બતાવવાનું ફરિયાદીને કહેવામાં આવ્યું. પણ ફરિયાદી પોતે જૂઠો અને તરકટી હોવાથી કશું બતાવી શક્યો નહિ. આમ ચતુરસિંહ અને ગામ નિર્દોષ ઠર્યા. પણ આવા ઘોળીઆ સોલ્જર માણસો ગામડાંમાં ફરતા અને રાજની રજા મેળવ્યા સિવાય ખેડૂતોના કામમાં ડખલ કરતા: તે સંબંધે જેમ રૈયત માનવા લાગી હતી કે, થોડા જ વખતમાં નવાબનું રાજ્ય પડાવી લઇ અંગ્રેજો રાજ્યના માલિક થઇ પડવાના છે.

પ્રકરણ ૭ મું

રાજવહીવટમાં હસ્તાક્ષેપ

એક બાબુ આમ રૈયતનાં મન ઊંચાં થયાં હતાં ત્યારે જે જમીનદારે નવાબની સામા થયા હતા તેમને પોતાની ફરજ પ્રમાણે દબાવવાને બદલે ઉશ્કેરવાનો અને આશરો આપવાનો ધંધો રેસિડન્ટ લઈ બેઠો હતો. હનવંતસિંહ નામનો જમીનદાર વર્ષો થયાં રૈયત પાસેથી મહેસૂલ ઉઘરાવતો હોવા છતાં રાજ્યમાં ખંડણી બરતો નહિ. અને પોતાના માણસોને પણ પગારનાં નાણાં ચૂકવતો નહિ. હનવંતસિંહ વિરુદ્ધ આમીલખાન અદલાખાને વખતોવખત રાગને ફિલાદ કરી, પણ હનવંતસિંહે કોડું જ આપ્યું નહિ. ત્યારે છેવટે તેની અને રાજ્ય વચ્ચે જરાક છમકલું થયું. હનવંતસિંહ કિલ્લામાં બરાબ બેઠો. આ ઝપાઝપીમાં બસો-ત્રણસો માણસો એકાદ મહિનામાં ધાયલ થયા અને મરણ પામ્યા. હનવંતસિંહે રાજ્યની રૈયતમાંથી બે શપ્તસનાં હાથનાક કાપી નાખ્યાં. છેવટે જ્યારે હનવંતસિંહ હારીને રાજના હાથમાં સપડાવાની તૈયારીમાં હતો ત્યારે તે રેસિડન્ટ કર્નલ સ્લીમેનની સોડમાં બરાયો. રેસિડન્ટે તેને આશ્રય આપ્યો. તે એટલે સુધી કે રેસિડન્ટ સાહેબની સ્વારીમાં તે સાથે સાથે ફરવા લાગ્યો. વધારામાં, જ્યારે તેણે રેસિડન્ટના કેમ્પમાં બંગલો ખરીદ્યો ત્યારે રેસિડન્ટ તેનો જમીન થયો. આ બધું મૂંગે મોઢે જોવું અને સહન કરવું એ ખરેખર નવાબને માટે ખૂબ અપમાનજનક હતું જ.

પણ રેસિડન્ટ આટલેથી જ થોભ્યો નહિ. જમીનમહેસૂલ ઉઘરાવવાનું કામ કરનાર તલાટીઓ કેને રાખવા અને કેને કાઢી મૂકવા તેની સત્તા પણ રેસિડન્ટે પોતાના હાથમાં લઈ લીધી. રામદત્ત

નામનો ઉદ્ધત બળવાખોર તાલુકદાર મહમદ હુસેન નામના રૈવન્યુખાતાના વડા અમલદાર સમક્ષ હાજર થઈને ‘ મહેસૂલ નહિ આપું ’ એમ બોલવા લાગ્યો. અને જ્યારે તેને ઠેકાણે લાવવા પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો ત્યારે તેણે તલાટીના રક્ષક ઉપર ગોળીબાર કર્યો. સિપાઇઓ અને રામદત્ત તાલુકદાર વચ્ચે ઝપાઝપી થઈ અને તેમાં રામદત્ત ખપી ગયો.

રામદત્તનો બાઈ કિસનદત્ત ગોરખપુરની સરહદની બાજુના પરગણામાં રહેતો હતો. કિસનદત્ત અને તેના લોકો પણ મહમદ હુસેનના માણસોની સામા થયા અને કર ઉધરાવવા માટે નાનાં છમકલાં થયાં. કિસનદત્ત નાસી છૂટ્યો, તેને પકડવા માટે ગોળીબાર કરવામાં આવ્યો અને એ ધમાલમાં હડફટમાં આવતાં બ્રાહ્મણના એક છોકરાને ગોળી વાગી ને તે મરણ પામ્યો.

બ્રિટીશ અમલદારે રૈસિડન્ટ સમક્ષ મહમદ હુસેન વિરુદ્ધ ફરિયાદ કરી. રૈસિડન્ટના હુકમને માન આપી નવાબને મહમદ હુસેનને બરતરફ કરવો પડ્યો. પછી મહમદ હુસેન પર બ્રાહ્મણના છોકરાના ખૂન માટે ગોરખપુરની કચેરીમાં કેસ ચાલ્યો. ગોરખપુરના મેજિસ્ટ્રેટ અને કમિશનરે જાહેર કર્યું કે, મહમદ હુસેન તદ્દન નિર્દોષ છે અને તેને નોકરી પરથી બરતરફ કરાવવા માટે અમે કદી લખાણ જ કર્યું નથી. એ પછી રામદત્તના ખૂન માટે અયોધ્યાની વડી કચેરીમાં તેના ઉપર કેસ ચાલ્યો અને તેમાં પણ તે નિર્દોષ ઠર્યો. કારણકે રામદત્તનું ખૂન થયું ત્યારે મહમદ હુસેન ત્યાં હાજર ન હતો; અને બીજું, તેનું ખૂન કરવાના હુકમ તેણે કદી પોતાના અંગરક્ષકને આપ્યા જ ન હતા.

પણ રૈસિડન્ટે અયોધ્યાની વડી કોર્ટનો ચુકાદો મંજૂર ન રાખ્યો અને એની વિરુદ્ધ અરજ હિંદી સરકારને કરી. વડી સરકારે લખી મોકલ્યું કે “ તમારા કહેવાથી રામદત્તનો કેસ અયોધ્યાની

કચેરીમાં ચાલ્યો હતો એટલે હવે તેના નિર્ણયને તમારે માન આપવું જ જોઈએ.” કદાચ આ ઉત્તરથી રેસિડન્ટને સૂચના મળી હશે કે હવેથી આવા કેસો તેમણે જ ચલાવવા જોઈએ !

રૈયત કે જમીનદાર અંગ્રેજનું શરણ લેવા આવે ત્યારે રેસિડન્ટને રાજ્યવ્યવસ્થામાં માથું મારવાને બહાનું મળતું. પણ જ્યારે ૧૮૫૦માં સ્લીમેન પાસે રૈયતની ફરિયાદ આછી થઈ ગઈ ત્યારે તેણે પોતે અયોધ્યા રાજ્યમાં ફરી લોકોની ફરિયાદો ભેગી કરવા નક્કી કર્યું. અયોધ્યાનો રાજ સંતોષકારક રીતે રાજ ચલાવતો નથી, એવું લોકોને સમજાવવા તે આખા રાજ્યમાં ફરવા નીકળી પડ્યો. આ મુસાફરીનો ખર્ચ નવાખ પાસેથી વસૂલ કરવાનો હતો, એ અહીં જણાવવાની જરૂર લાગ્યે જ રહે છે. હિંદી સરકારે તેને આમ કરવાની સાફ ના પાડી; પણ સ્લીમેનને અયોધ્યા ખાલસા કરવાનું પરાક્રમ કરી બતાવવું હતું અને તેને માટે ‘અયોધ્યામાં તો બારે દેર વર્તી રહ્યો છે’ એમ પૂરવાર કરતી લોકોની સાચીખોટી ફરિયાદોનો થોડકો ભેગો કરવાની ખાસ જરૂર હતી. એટલે તે સાહેબ તો ગામેગામે ફરી રાજ્ય વિરુદ્ધની ફરિયાદો એકઠી કરવા લાગ્યા. ગરીબ અણસમજી ખેડૂતોએ, વસ્તુસ્થિતિ સમજ્યા વિના, ભોળા-ભાવે, વીસ વીસ વર્ષની જૂની ફરિયાદો રેસિડન્ટ આગળ રજૂ કરી. જે ફરિયાદોના કેસ ચાલતા હતા તે ફરિયાદો પણ અઠવાડિયે અઠવાડિયે રેસિડન્ટને ફરી ફરીને આપવામાં આવી. વળી અયોધ્યાના રાજ્યથી જે થોડાકણા માણસો નારાજ થયા હતા તેમની અરજીમાં “અમે અયોધ્યાનું રાજ્ય કંપનીના હાથમાં જાય તો વધારે સુખી થઈશું” એ મતલબનું લખાવ્યું અને તે પર સહી કરાવી લીધી.

ઉપરના કામ માટે રેસિડન્ટ સાહેબ ત્રણ મહિના સુધી આખા રાજ્યમાં બાદશાહી ઠાઠમાઠથી ફર્યા અને તેના ખર્ચનું ત્રણ લાખ રૂપિયાનું બીલ નામદાર નવાખ સાહેબ ઉપર મોકલી આપવામાં આવ્યું !

આટલી સખત નોકરી કર્યાના પરિણામે સ્ત્રીમેન સાહેબ માંદા પડ્યા અને તેમની જગ્યાએ જનરલ આઉટ્રામની નિમણુક થઈ. સ્ત્રીમેને પોતાની કારકીર્દિ દરમિયાન એક નહિ પણ દોઢસો કરતાંયે વધારે બાબતોમાં મારું મારું હતું અને નવાબની પ્રતિષ્ઠાને ધક્કો પહોંચાડવામાં કશી કચાશ રાખી ન હતી.

લૉર્ડ ડેલહૌસીની સૂચના અને ફરમાન પ્રમાણે અયોધ્યા રાજ્ય પર ચમનાં નગારાં વગાડવામાં સ્ત્રીમેન નફટાઈ અને દગાફટકા રમીને ફાવ્યો હતો.

પ્રકરણ ૮ મું

આઉટ્રામનું નિવેદન

ઉપર સ્ત્રીમેને અયોધ્યાનો શિકાર કરવા જે જાળ પાથરી હતી, અને જેમાં નિર્દોષ અયોધ્યાનો નવાબ ફસાયો હતો તે જાળ મોકલવાની તક હવે ડેલહૌસી શોધી રહ્યો હતો.

ઇ. સ. ૧૮૫૪ના નવેમ્બર માસમાં સ્ત્રીમેનની જગ્યાએ જનરલ આઉટ્રામની નિમણુક થઈ કે તરત જ હિંદી સરકારે તેને પૂછાવ્યું કે “કર્નલ સ્ત્રીમેને અયોધ્યાની સ્થિતિનાં વખતોવખત જે ચિત્રા આલેખ્યાં છે, તેવી જ સ્થિતિ શું હાલ પણ અયોધ્યામાં પ્રવૃત્તિ રહી છે?” એટલે કે અયોધ્યાની તે સમયે સમગ્રદષ્ટિએ કેવી સ્થિતિ હતી તેનું સવિસ્તર નિવેદન રજૂ કરવાનું ફરમાન નીકળ્યું.

પાંચમી ડિસેમ્બરે આઉટ્રામે અયોધ્યાની ભૂમિ પર પગ મૂક્યો અને ત્રણ જ માસમાં—તા. ૧૫ મી માર્ચ ૧૮૫૫ ના રોજ તેણે અયોધ્યાની રાજકીય, સામાજિક અને આર્થિક સ્થિતિનું સવિસ્તર નિવેદન હિંદી સરકાર પર મોકલી આપ્યું. આ નિવેદનના આધારે

જ હોઈ ડેલહૌસીએ અયોધ્યા ખાલસા કર્યું હતું એટલે એ નિવેદનની વિગતમાં આપણે અહીં જરા ઊંડા ઊતરીશું.

એ નિવેદનની શરૂઆતમાં જ આઉટ્રામ લખે છે:—

“આ દેશનો—અયોધ્યાનો—મને અંગત કશે અનુભવ ન હોવાથી નિવેદન માટે કુલ આધાર મારે રેસિડન્ટની આદિસના ચોપડાઓ પર જ રાખવો પડ્યો છે. અને એ બાતમીઓના સત્યાસત્યતાનો નિર્ણય કરવા માટે પણ, માછ અમલદારે જે શિરસ્તા પાડ્યા છે તે શિરસ્તા પર જ મારે આધાર રાખવો પડ્યો છે.”

આવો રિપોર્ટ કેવો નિષ્પક્ષપાત હોઈ શકે તેનો ખ્યાલ વાચક જ કરી શકશે. ટૂંકમાં, રહીમેન અને ડેલહૌસીએ માંહોમાંહે મળી જે કારસ્થાન કર્યું હતું તે કારસ્થાનને રીતસર વ્યવસ્થિત રાજકીય તબાસનું સ્વરૂપ આપવામાં આવ્યું.

જનરલ આઉટ્રામે પોતાના નિવેદનના નીચે પ્રમાણે ૭ વિભાગ પાડ્યા હતા :

(૧) રાજ (૨) જમીનમહેસુલ અને નાણાંવહીવટ (૩) ન્યાય અને પોલિસખાતું (૪) લશ્કર (૫) રસ્તાઓ અને સાર્વજનિક કામો (૬) ગુનાઓના આંકડા અને (૭) જીલમ અને અરાજકતા.

હવે આપણે એ સાતે વિભાગોનું ટૂંકમાં સિંહાવલોકન કરીએ.

જૂઠાં આખો

(૧) રાજ

“અયોધ્યાનો હાલનો રાજ સાચે જ નફ્ટ છે, તે કંચનીઓ અને કંચુકીઓની સાથે રહી આખો દિવસ એશઆરામમાં ગાળે છે, અને પોતાની બેદરકારીથી પ્રજાનું સત્યાનાશ નીકળી જાય છે તેની તેને જરાયે પરવા નથી.”

આ આરોપ હડહડતો જૂઠો છે.

હિંદુસ્તાનના મહાન મોગલ બાદશાહ અકબરની તહેનાતમાં પણ કંચનીઓ અને ગવૈયાઓ રહેતા હતા, તેથી એમ સાબીત નથી થતું કે તે બધાય રાજાઓ વ્યભિચારી હતા. રાજાની આસપાસ ઉમરાવ કુટુંબના ખાનદાન અમલદારો, જે વંશપરંપરાથી દિલ્હીના દરબારમાં પણ કામ કરી રહ્યા હતા, તેઓ વખતોવખત રાજાના સાથી તરીકે મળવા અને સલાહ આપવા આવતા.

મુસલમાન ઇતિહાસકાર મુસ્તહુદીન લખે છે:

“હાલના રાજાએ ધણી જ ઉમદા કેળવણી લીધી છે. તેણે ઉર્દૂ અને ફારસી ભાષામાં શિષ્ટ ગ્રંથો લખ્યા છે, તે ઉપરાંત બીજાં પણ લોકપ્રિય અને ઉપયોગી ધણાં પુસ્તકો લખ્યાં છે. અને એ પુસ્તકો એટલાં બધાં ઉત્તમ કોટિનાં છે કે યુરોપની જાહેર લાયબ્રેરીઓમાં પણ તે સંઘરવામાં આવ્યાં છે.”

ફ્રેંચ વિદ્વાન ગારસીન ડી ટેરેએ પણ નવાબની વિદ્વતાનાં મુક્તા કંઠે વખાણ કર્યાં છે.

પ્રુદ લૉડ ડેલહૌસી પણ કબૂલ કરે છે:

“અયોધ્યાની રાજકીય સ્થિતિનું વર્ણન આપ્યા પછી, હું એટલું તો કબૂલ કરવાની મારી ફરજ સમજી છું કે વઝીર-અલી પછી એક પણ ધાતકી કે જીલમી રાજા અયોધ્યાની ગાદી પર આવેલ નથી. તે પછીના બધાય રાજા ખરેખર ખાનદાન, ઉદાર અને દયાભાવથી ભરેલા સદ્ગૃહસ્થ જ નીવડ્યા છે.”

પણ આ બધું કયાં એમને જોવું હતું? એમને તો અમુક નિશાન તાકવું હતું અને તે માટે ગમે તેવાં કારણો શોધી કાઢવાં હતાં. અને જ્યાં કોઈ માણસની કે રાજવહીવટની ક્ષુદ્રક ખામીઓ જ જોવાની અને નોંધવાની અમલદારોને સૂચના થઈ હોય ત્યાં એ અધિકારીઓની મનોદશા કેટલી હલકટ હશે એ સમજવું મુશ્કેલ નથી. કેપ્ટન સ્કીમેને તો નવાબની નજરકેદી જેવી સ્થિતિ

કરી મૂકી હતી. ચોવીસે કલાક રાજા જે કાંઈ કરે તે રેસિડન્ટના માણસો જોઈ શકતા અને તેની નોંધ રાખતા. આ નોંધમાં કેવું કેવું લખવામાં આવતું તે નમૂના દાખલ અત્રે ટાંકવામાં આવે છે:

માર્ચ ૧૭ : આજે સવારે કચેરીમાં રાજાને મુજરો કરવા આવી હતી. રાજા ફેટલાંક કખૂતરો સાથે ગેલ કરતા હતા.

,, ૨૨ : રાજાને મુજરો ભરવા અમલદારો આવ્યા. [ખરી રીતે રાજાએ દરબાર ભર્યો હતો.]

મે ૧૧ : રાજાએ સારંગી વગાડનાર બાઈને શાલની બેટ કરી.

મે ૨૩ : આજે બિલાડીને પકડવા માટે છ માણસોને રોક્યા છે. આવી નાની નાની અનેક બાબતો બેગી કરી રાજાને હલકો પાડવાના પ્રયત્ન અંગ્રેજોએ કર્યા છે. અમે કહીએ છીએ કે કોઈ પણ અંગ્રેજ રાજા પર આવી રીતે જાતો રાખવામાં આવે તો એના કરતાં ફેટલાયે ગણ્યા અને એનાથી ફેટલાયે વિવિધ પ્રકારના હાસ્યાસ્પદ અને કૂર દાખલાઓ મળ્યા સિવાય રહે નહિ. એક રાજા કખૂતરો સાથે ગેલ કરી નિર્દોષ આનંદ પણ ન મેળવી શકે ? બિલકુલ, એ રાજા ફેટલો બલો અને સરળ હૃદયનો હશે એ જ એ દાખલા ઉપરથી પૂરવાર થઈ શકે એમ છે.

(૨) જમીનમહેસૂલ

આઉદ્રામ જણાવે છે કે “ અંધાધુંધીને લીધે જમીનમહેસૂલ વરસોવરસ ઘટતું જાય છે.”

આ આરોપ પણ નરાતાર જૂઠો છે.

રાજગાદી પર બેઠો ત્યારથી દર વર્ષે લગભગ એક કરોડ રૂપિયાની આવક જમીનમહેસૂલમાંથી થતી હતી. છતાં આઉદ્રામ એ જુદા મત પર આવ્યો તેનું કારણ છે. જે જમીનમહેસૂલ આવતું તે સીધું રાજ્યની તિજોરીમાં ભરાતું ન હતું, પણ ધણે ઠેકાણે

તલાટીઓ અને કારભારીઓ ગામડાંમાંથી જે મહેસૂલ વસૂલ કરતા હતા તે અંગ્રેજ લશ્કરનો પગાર ચૂકવવામાં જ પરબાઈ વપરાઈ જતું હતું. અને તેથી રાજ્યની તિજોરીમાં જમીનમહેસૂલનો આંકડો ઓછો દેખાતો હતો.

અને તેમ છતાં, જે જમીનમહેસૂલની આવક ઓછી થઈ હોય તો તેનું એક જ કારણ-કેપ્ટન સ્લીમેનની દબલ કરવાની રાજનીતિ જ જવાબદાર છે.

(૩) ન્યાય અને પોલિસખાતું

આઉટ્રામ સાહેબ જણાવે છે કે “અયોધ્યાનું ન્યાયખાતું ખરાબ છે, લાંચરૂઝત ખૂબ લેવાય છે અને ત્યાં રૈયતની ધા સંભળાતી નથી.”

ન્યાયને માટે અયોધ્યામાં એક જુદી જ જાતની પદ્ધતિ હતી. પ્રજાને ફરિયાદ નોંધાવવા માટે એક પેટી રાખવામાં આવી હતી અને તેમાં જે ફરિયાદો આવતી તેની રાજ પોતે ખાસ તપાસ કરતા. આ માટે રાજ આખા રાજ્યમાં ફરતા પણ હતા, અને પછી ન્યાય આપતા.

અને છતાં ઘડીલર એમ માની લેા, કે અયોધ્યાનું ન્યાયખાતું કે પોલિસખાતું નમૂનેદાર ન હતું; તોપણ કંપનીએ અયોધ્યાની વગોવણી કરવાનું કાંઈજ કારણ નહોતું. કુંકું કથરોટની શું હાંસી કરી શકે ?

અરે ! તે પ્રસંગે કંપની બહાદુરના રાજ્યમાં જે ન્યાય મળતો હતો તેના કરતાં અયોધ્યામાં હજારગણો વધારે સારો ન્યાય મળતો હતો, એમ તે વખતના કેટલાક અંગ્રેજોનાં લખાણ પરથી સહેજે પૂરવાર થઈ શકે એમ છે. મિ. એમ. લેવીન કહે છે:

“અયોધ્યાનું ન્યાયખાતું બંગાળના કોઈ પણ ન્યાયખાતા કરતાં કોઈ પણ રીતે ખરાબ નહોતું જ. અને મદ્રાસ હલાકાના

ન્યાયખાતામાં થતા જીલ્લો તો ફુનિયાના કોઇ પણ જંગલી દેશમાં થતા જીલ્લોને આંટી દે તેવા છે.”

અંગાળના એક ડેપુટી-મગર્નર લખે છે:

“ગામ પોલિસ-પસાયતા હમેશાં ભૂખે જ મરતા હોય છે. અને તેથી તેઓ હમેશાં ચોર અને લૂંટારાનો ધંધો કર્યા જ કરે છે. તેઓ જો ચોરી કરતા નથી તો લૂંટારાની ટોળીમાં ભળેલા હોય છે. જ્યારે ગામમાં ક્યાંય ચોરી થાય છે ત્યારે લોકોને પહેલવહેલો શક ગામની પોલિસ ઉપર જ જાય છે. ... લોકોને આપણા ન્યાયખાતા ઉપર વિશ્વાસ નથી, ન્યાયની વહેંચણીને સોરટી (લોટરી) ની સાથે સરખાવવામાં આવે છે!”

કંપનીના રાજ્યના ન્યાયખાતાની ઉપરની સ્થિતિ વાંચ્યા પછી કોઇ પણ નિષ્પક્ષ વાચકની ખાતરી થશે કે અયોધ્યાનું ન્યાયખાતું કંપનીના ન્યાયખાતા કરતાં કોઈ પણ રીતે ઊતરતું ન હતું બલ્કે હજાર દરજ્જે સારું હતું; અને એ ખાખતમાં તેમનાથી નવાખનો રજ પણ વાંક કાઢી શકાય એમ ન હતું.

(૪) લશ્કર

આઉટ્રામ સાહેબ પોતાના નિવેદનમાં જણાવે છે:

“અયોધ્યાના લશ્કરમાં શિસ્ત બિલકૂલ જળવાતી નથી અને ગોરા કે હિંદી લશ્કર કરતાં તે સિપાઈઓ ધણા જ ઊતરતા ગણાય. વળી તેમને દર મહિને નિયમિત પગાર ન મળતો હોવાથી તેઓ ગામમાં લૂંટફાટ ચલાવે છે અને રૈયતને ત્રાસ આપે છે.”

પણ જ્યાં જાણીબુજીને જ આંધળા થવાનો ડોળ ચતો હોય, જ્યાં ‘ચેન કેન દલિલયા’ પોતાનો કેસ રજૂ કરવો હોય ત્યાં આથી વધુ જૂઠાણું ભાગ્યે જ આલેખી શકાય.

રૈયતને લૂંટવાની વાતમાં જરા પણ તથ્ય નથી. ખુદ રાજ

પોતાના બચાવમાં કહે છે કે લશ્કરના માણસો અયોધ્યાના જ વતની હોવાથી તેઓ પોતાના જ મામને લૂંટવાનો કે તારાજ કરવાનો અથવા પોતાનાં સર્ગાવહાણાં લૂંટવાનો વિચાર જ કદી કરી ન શકે. પણ અંગ્રેજ સરકારની આવાં જુઠાણાં ફેલાવવાની પરાપૂર્વની સનાતન રીતિ છે, જે તેમણે આજે પણ ‘ભદ્ર’ભદ્ર’માંના ‘પગી અમથા કાળા’ ની પેઠે, આજસુધી—૧૯૪૦ના ઑગસ્ટ સુધી—અખંડ અને અતૂટ જાળવી રાખી છે એ જ આ દાખલો બતાવી આપે છે.

ખરી વાત તો એ છે કે પોતાના લશ્કરમાં સુધારા કરવા, તેમજ તેને નવી પદ્ધતિ મુજબ ફેળવવા નવાજ પોતે તો ખૂબ તલપી રહ્યો હતો. પણ આપણે આગળ જોઈ ગયા છીએ તે પ્રમાણે રેસિડન્ટ રિકમેન્ડ અને સ્કીમેને આ સુધારા કરવામાં ખૂબ ડખલો ઊભી કરી અને છેવટે સુધારા ન કરવા દીધા. આમ છતાં, આખરે ચોરે કાટવાળને દંડ્યા !

(૫) રસ્તા અને સાર્વજનિક કામો

આઉટ્રામ સાહેબ લખે છે: “૧૮૪૯ માં કર્નલ સ્કીમેને રિપોર્ટ કર્યા પછી એક પણ રસ્તો અયોધ્યાના નવાખે બંધાવ્યો નથી.” જ્યારે ખરી વાત તો એ છે કે, કંપનીની વિનાંતિને માન આપી નવાખે કાનપુર સુધીનો રસ્તો ૫ લાખ ૨૫ હજાર રૂપિયા ખર્ચાને બંધાવ્યો હતો. લખનૌ ને કાનપુર વચ્ચેનો રસ્તો જ્યારે બાંધવાનું શરૂ કર્યું, ત્યારે એક અંગ્રેજ ઇજનેર એક લાખ રૂપિયા કરતાં યે મોટી રકમ ઉઠાવીને લાગી ગયો હતો. આ રસ્તા બાંધવાના કામમાં પણ કંપની તરફથી ખૂબ ડખલગીરી થયા જ કરતી હતી.

આ સિવાય, રાજાએ લખનૌમાં નવાં મકાનો બંધાવ્યાં હતાં

અને જૂનાં ફેટલાંક સુધાર્યા હતાં. પણ એ કામને તો ‘બહુ જ ખર્ચાળ છે’ એમ કહી તુચ્છકારી કાઢવામાં આવ્યું.

કંપનીના આ આરોપોના રદીઆ આપતાં મુમુદ્દીન નામનો એક મુસલમાન ઇસ્તિફાસકાર લખે છે :

“ અયોધ્યાના રાજ્યએ લગભગ દરેક ગામે ધર્મશાળા બાંધી હતી. મુસલમાની વખતમાં જે સરાઈ બાંધવામાં આવી હતી તે બધી સરાઈઓ કંપનીના સમયમાં પડું પડું થઈ રહી છે અને એ સરાઈઓ મુસાફરોનું વિશ્રામસ્થાન થવાને બદલે ચોર લૂંટારાનું આશ્રયસ્થાન થઈ પડી છે. આથી ઊલટું, કલકત્તા જેવા પાટનગરમાં પણ, મુસાફરો માટે એક પણ સરાઈ કંપનીએ બાંધેલી ન હોવાથી સેંકડો મુસાફરોને ટાઢ-તાપ અને વરસાદનાં કળેા સહન કરવા પડે છે અને રસ્તામાં જ રઝળીને રાતો ગાળવી પડે છે.”

આ સ્થિતિ હોવા છતાં કંપની કયા મોઢે અયોધ્યાના નવાબને તેના રાજ્યમાં સાર્વજનિક કામો થતાં ન હોવાનું કહેતી હશે ?

રસ્તાઓ અને ધર્મશાળાઓ સિવાય ગરીબ લોકો રહેતા હોય એવાં ગામોમાં નવાબે દશ હજાર નવા ફૂવા બંધાવ્યા હતા. તે ઉપરાંત, ખેડૂતો સુખી થાય એ દષ્ટિથી ગંગા અને જોમતી વચ્ચે નહેર બાંધવાનું કામ પણ રાજ્યએ શરૂ કરાવ્યું હતું. પચાસ માઇલ લાંબી નહેર લાખો રૂપિયાના ખર્ચે તૈયાર થઈ રહી હતી ત્યારે કંપનીએ નહેર કંઈ કે, ગંગા અને જોમતી જોડાઈ જશે અને ગંગા જે તમારા પ્રદેશમાં વહેવા લાગશે તો તમારો પ્રદેશ અમારો થઈ જશે. બસ ! અયોધ્યાના લાખો રૂપિયા પર પાણી ફરી વળ્યું. રેસિડન્ટની ધારણા તો એ હતી કે, આવાં આવાં કામોથી રાજ્યની તિજોરી જે તળિયાઝાટક થઈ જાય તો પછી રાજ્યને સુધારવાનાં

સાધન જ ખૂટી જશે એટલે પછી અયોધ્યા ખાલસા કરવા માટે સરસ બહાનું મળશે.

ન્યાં એક બાબુ વગોવાયેલા અયોધ્યાએ પ્રજાના કલ્યાણ માટે આટલાં વિવિધ સાર્વજનિક કામો કર્યા હતાં, ત્યાં કંપનીએ માત્ર પોતાના લશ્કરી અમલદારોની સગવડ સચવાય એ દષ્ટિથી થોડાક રસ્તાઓ અને ડાક બંગલાઓ બાંધી પોતાની જાતને કૃતકૃત્ય માની હતી !

(૬) ગુનાઓના આંકડા

અયોધ્યામાં ગુનાની સંખ્યા વધતી જતી હતી એ ફરિયાદમાં ફેટલું વળુદ હતું તેના પુરાવો નીચેના આંકડા જ આપી દે છે. પચાસ લાખની વસ્તીવાળા અયોધ્યા રાજ્યમાં ૧૮૪૮ થી ૧૮૫૪ સુધીમાં દર વરસે સરાસરી ૧૬૦૦ ગુનાઓ થતા હતા; ત્યારે અલાહાબાદ જે અયોધ્યાનો પાંચમા ભાગ જેટલો દેશ છે ત્યાં ૧૮૫૫ માં ૧૪૫૨ ગુનાઓ નોંધાયા હતા; અને બનારસ જે અયોધ્યાનો છઠ્ઠો ભાગ છે તેમાં ૧૮૫૫ માં ૮૦૦૪ ગુનાઓ એટલે કે અયોધ્યા કરતાં ચાર ગણા ગુનાઓ થયા હતા. બંગાળા જે અયોધ્યા કરતાં આઠ ગણો મોટો પ્રદેશ છે તેમાં એ વર્ષો દરમિયાન દર વર્ષે સરેરાશ લગભગ નેવું હજાર ગુનેગારો પકડાતા હતા !

આ ઉપરથી વાચકો પોતે જ નિર્ણય કરી લેશે કે કયું રાજ્ય સારું અને કયું રાજ્ય બૂંડું હતું.

(૭) જુલમો અને અત્યાચારો

અયોધ્યા ખાલસા કરવાનું તરકટ રચાયું ત્યારથી ત્યાં ખૂબ જુલમો ગુજારવામાં આવે છે એવી બાતમીઓ હમેશાં અપાતી એ આપણે આગળ જોઈ ગયા. એટલે આ નિવેદનમાં એ

સંબંધી ખૂબ લખાયું હોય એ સહેજે આપણે કદી શકીએ. બાકી અગાઉ એક વાર આઉદ્રામે જ કબૂલ કર્યું હતું કે :

“ જો અયોધ્યાની રૈયત ખરેખર જીલમ અને અત્યાચારથી કચડાઈ ગઈ હોત, તો તે જરૂર પાડોશમાં આવેલ બ્રિટીશ રાજ્યમાં વસવાટ કરવા ગયા વિના રહેત નહિ.” અને અયોધ્યાની રૈયત રાજ્ય છોડીને પરરાજ્યમાં મોટી સંખ્યામાં કદી ગઈ જ ન હતી એ ઐતિહાસિક સત્ય છે.

ખરી વાત તો એ છે કે આ રાજાઓના અમલ દરમિયાન રાજ્યની વસ્તી ઘટી ન હતી, રાજ્યની ફળરૂપ જમીન વેરાન થઈ ન હતી અને રાજ્યની આબાદી કાયમ જ રહી હતી.

આ ઉપરથી ખાતરી થાય છે કે આઉદ્રામનું આખું નિવેદન ધણીખરી મુખ્ય બાબતોમાં તદ્દન ગલત અને હડહડતા જૂઠા આક્ષેપોથી ભરેલું હતું. અને આ આક્ષેપો કેટલા સાચા છે એની જરા પણ તપાસ કર્યા સિવાય એ નિવેદન પર આધાર રાખી અયોધ્યાનું રાજ્ય કંપનીએ પોતાના હાથમાં લઈ લેવાનો નિર્ધાર કર્યો.

પ્રકરણ ૯ મું

ડેલહૌસીનું તરકટ

ડેલહૌસીએ ૧૮૫૫ ના જુલાઈની ૩૭ તારીએ ડિરેક્ટરોને અયોધ્યા સંબંધી ખરીતો મોકલી આપ્યો. તે ખરીતામાં ૧૮૩૭ના કાલકરારની વાતને જ ઉડાડી મૂકી હતી અને જણાવ્યું હતું કે, આથી ૧૮૦૧ના કાલકરાર હવેથી બંધ પડે છે અને અયોધ્યાની લશ્કરી અને મુલકી સત્તા કંપનીએ પોતાના હાથમાં લઈ લેવી જોઈએ. જો આ વિનંતિને ડિરેક્ટરો સ્વીકાર કરશે તો “ એ ફરજ ઉઠાવવા અને ભારે જહેમત તથા જવાબદારીનું કામ ઉપાડવા ” ડેલહૌસીએ પોતાની ઈતેજારી બતાવી હતી.

ગવર્નર-જનરલની કાઉન્સિલમાં જ્યારે આ પ્રકરણ ઉપર ચર્ચા શરૂ થઈ ત્યારે પીકાક નામના ગૃહસ્થે વાંધો ઉઠાવ્યો. તેણે દલીલ કરી હતી કે નવાખને અયોધ્યાના રાજા તરીકે રહેવા જ દેવો જોઈએ અને રાજ્યની આવકનો બધો વધારો રાજ્યમાં જ વપરાવો જોઈએ; અને નહિ કે કંપનીના લાભમાં અયોધ્યાની ઉપજનો ઉપયોગ થવો જોઈએ. પણ સ્વાર્થ આગળ પીકાકના બાજબી વિરોધની પણ ક્યાંથી અસર થાય ?

કોર્ટ ઓફ ડિરેક્ટરે ૧૮૫૫ના નવેમ્બરની ૨૧ મી તારીખે ડેલહૌસીને લખી જણાવ્યું:

“ અમને લૉર્ડ ડેલહૌસીની કાર્યશક્તિ અને વિવેકબુદ્ધિ પર પૂરેપૂરી શ્રદ્ધા છે. અને તેથી બીજી કાંઈ નવી સૂચનાઓ કરી આપ નેકનામદારના વિવેકપૂર્વક કરેલા નિશ્ચયને ડગાવવાના કામમાં પડતા નથી. અમને ખાતરી છે કે અનિવાર્ય પરિણામ લાવવામાં જે કંઈ રીત ગ્રહણ કરવામાં આવશે તેમાં કોઈ પણ માણસની લાગણી ન દુખાય એમ ઉદારતા વાપરવામાં આવશે. ”

ઉપર મુજબ કોર્ટ ઓફ ડિરેક્ટરની અનુમતિ આવી એટલે તો ડેલહૌસી ખુશખુશ થઈ ગયો. તરત જ તેણે રાખેતા મુજબ અયોધ્યામાં રહેતા લશ્કરમાં ૧૩ હજારનું નવું લશ્કર વધાર્યું અને જો અયોધ્યાનો નવાખ કે પ્રજા કંપનીની સામે થાય તો તેને તરત જ દાખી દેવા માટેની બધી તૈયારીઓ તડામાર કરવા માંડી.

એ વર્ષે એટલે ૧૮૫૫માં તાજૂત અને દશેરાના તહેવારો એક જ દિવસે આવ્યા હોવાથી આખા હિંદુસ્તાનમાં, અને તેમાં ય ખાસ કરીને દિલ્હી, આગ્રા, અલાહાબાદ, અજમેર વગેરે શહેરોમાં તોફાનો થયાં હતાં. તેવાં જ તોફાનો લખનૌમાં પણ થયાં હતાં. એ તોફાનો દાખી દેવામાં આવ્યાં હતાં છતાં તેનો લાભ લઈને

લખનૌમાં પણ મોટું બ્રિટીશ લશ્કર, ભવિષ્યની લડાયક તૈયારી માટે, ગોઠવવામાં આવ્યું.

અંગ્રેજોની આ બધી લડાઈની તૈયારી જોઈને અયોધ્યાના નવાબને શંકા તો આવી હતી કે કાંઈ ભારે કારસ્થાન પોતાની વિરુદ્ધ ચાલી રહ્યું છે; પણ અયોધ્યાના વકીલને ગવર્નર-જનરલના દરબારમાં રાખવાની છૂટ ન હોવાથી છેલ્લી ઘડી સુધી એની કશી જ ખબર નવાબને ન પડી. છેવટે જ્યારે આઉટ્રામ લખનૌ છોડી કલકત્તા ગયો ત્યારે નવાબ તરફથી આસિસ્ટન્ટ રેસિડન્ટ કેપ્ટન હેપીસને પૂછવામાં આવ્યું કે, કાનપુરમાં આટલું બધું મોટું લશ્કર શા માટે ગોઠવવામાં આવ્યું છે? કેપ્ટન હેપીસે હસીને જવાબ આપ્યો કે, એ તો નેપાલ સરકાર નાનપરા જિલ્લા પર ચઢાઈ કરી રહી છે તેને કાબૂમાં રાખવા માટે કાનપુરમાં લશ્કર ગોઠવવામાં આવ્યું છે !

અયોધ્યાની રૈયત પણ આ લશ્કરથી ગભરાય નહિ તે માટે કેપ્ટન હેપીસે હાથીની સાઠમારીની રમતો ગોઠવવા સૂચના કરી. એક તરફ અયોધ્યા રાજ્ય પર આક્રમણનાં વાદળાં ધેરાતાં હતાં, ત્યારે બીજી બાજુએ કેપ્ટન હેપીસના પ્રમુખપણા નીચે સાઠમારીના ખેલો ખેલાતા હતા ! આમ, અંગ્રેજો કશું કરવા ઇચ્છતા નથી, એવો ડોળ કરવામાં તેઓ ફાવ્યા.

તે દરમિયાન જનરલ આઉટ્રામ કલકત્તાથી પાછો આવી પહોંચ્યો. આવીને તરત જ એટલે ૧૮૫૬ના જાન્યુઆરીની ૩૦મી તારીખે તેણે નવાબના પ્રધાનને ૩૫૩ બોલાવી કહ્યું:

“ બ્રિટીશ સરકાર અયોધ્યાનું રાજ્ય ખાલસા કરવાની ખ્વાહીશ રાખે છે. અને તોફાન કે ધીંગાણાં અટકાવવા મોટું લશ્કર ગંગા ઓળંગીને રાજધાનીમાં તરતમાં આવી પહોંચે છે. ...પણ હું ખાતરી આપું છું કે, નવાબ સાહેબ પર બ્રિટીશ રાજ્યની મીઠી નજર રહેશે ! ”

ખરેખર, આ સાંભળીને પ્રધાન તો દિગ્મૂઢ જ થઈ ગયો. અને તેને જીવનમાં એ કદી પણ સમજાયું નહિ કે, આખું રાજ્ય પડાવી લેવું અને જાહેર કરવું કે ‘અમારી તમારા પર પૂરેપૂરી મીઠી નજર રહેશે’ એનો શું અર્થ !

મુખ્ય પ્રધાને આ બાબત રેસિડન્ટ સાથે ચર્ચા શરૂ કરી અને તે સમયના નવાબે રાજ્યમાં જે જે સુધારાવધારા કર્યા હતા તે ગણાવવા માંડ્યા. ત્યાં વચમાં જ આઉટ્રામ બોલી ઊઠ્યો કે અમે ‘અનિવાર્ય પગલાં’ ભરવાના નિશ્ચય પર આવી ગયા છીએ અને હવે એ સંબંધી રકઝક કરવી નકામી છે.

ઉપલી બીના જ્યારે નવાબે પોતાના મુખ્ય પ્રધાનને મોઢે સાંભળી ત્યારે તે તો ઘોળો પૂણી જેવો ફિક્કો થઈ ગયો. આ પરિસ્થિતિમાં શું કરવું તે તેને સમજાયું નહિ. તે તદ્દન મુકાઈ ગયો. હજીયે તેને બ્રિટીશ ન્યાયમાં વિશ્વાસ હતો અને તેથી તેણે પહેલી ફેશ્વઆરીના રોજ એક કાગળ લખ્યો :

“ગાદીનશીન થયા પછી બ્રિટીશ સરકારને માહું લાગે એવું એક પણ પગલું મેં ભર્યું નથી. અને હોર્ડ હાઉસ સાથે પત્રવ્યવહાર અને વાટાઘાટ થયા પછી તો, જમીનમહેસૂલ અને પોલિસખાતાનો સર્વ વહીવટ નવા સુધારા પ્રમાણે બદલવામાં આવ્યો છે. અને અત્યાર સુધી આપણી વચ્ચે જે કાલકરારો થયા છે તેને હમેશ માન આપવામાં આવ્યું છે; છતાં રાજ્ય ખાલસા કરવાનું પગલું સાચે જ નીતિ વિરુદ્ધનું છે.”

પણ રેસિડન્ટે આ કાગળ પર જરાયે ધ્યાન આપ્યું નહિ. તેણે તો સાફ સાફ સંભળાવી દીધું કે સરકાર આ બાબતમાં તદ્દન મક્કમ છે અને એમાં કશો ફેરફાર કે વાટાઘાટ થઈ શકે એમ છે જ નહિ. વળી વધારામાં, તેણે લખી જણાવ્યું કે આ નવા કાલકરાર પર સહી કરવા માટે પણ ત્રણ દિવસથી વધારે મુદત ન આપવાની મને વડી સરકારે આજ્ઞા કરી છે !

પ્રકરણ ૧૦ મું

નવાખ પદ્મજ

આટલી આટલી નાલેશીઓ કર્યા છતાં, આટલી થપડાકે લગાવ્યા છતાં, હજી કોણ જાણે શાથી નવાખને અંગ્રેજ કંપનીના ન્યાયમાં શ્રદ્ધા રહી હશે કે આવો હુકમ મળતાં તેણે પોતાના લશ્કરને વીખેરી નાખવાના અને સિપાઇઓની બંદૂકો લઇ લેવાના હુકમ કાઢ્યા-જેથી કંપનીને ખાતરી થાય કે નવાખ સામે થવા ઇચ્છતો નથી અને પોતાનો કેસ તેઓ ફરી વિચારે.

લશ્કર વીખેરી નાખવાનું અને સિપાઇઓની બંદૂકો લઈ લેવાનું તેનું આ પગલું ધણા રાજ્યો અને જમીનદારોને છેક જ અણધરતું લાગ્યું. જમીનદારોની સહાયથી નવાખ એક લાખ માણસનું લશ્કર એકઠું કરી શકે એમ હતું, અને અયોધ્યાનો એકેએક સિપાઇ પણ પોતાના અનુદાતાને માટે જન આપવા કટિબદ્ધ થયો હતો, અને છેવટ સુધી ઝઝૂમવા તૈયાર હતો. વળી અયોધ્યા ઉપર જે બ્રિટીશ લશ્કર આવવાનું હતું તેમાં પણ અયોધ્યાના રહીશો ધણા હતા અને તેઓ પણ પોતાના જાતભાઈ ઉપર સહેજમાં ગોળીબાર કરત નહિ. એટલે નવાખ જે ધારત તો પોતાના હક્કને ખાતર અને રાજ્યના તેમજ પ્રજાના રક્ષણને ખાતર મોટું લશ્કર એકઠું કરી કંપની સામે લડી શકત; પણ કંપનીના અને ઇંગ્લાંડની પાર્લામેન્ટના ન્યાયમાં-પ્રમાણિકતામાં વિશ્વાસ રાખીને તેણે પોતાના એ હક્કનો અને તકનો લાભ લીધો નહિ.

છેવટે, ૪ થી ફેબ્રુઆરીએ સવારે જનરલ આઉટ્રામ બીજા જે લશ્કરી અમલદારો સાથે સવારના આઠ વાગે રાજમહેલ પર પહોંચ્યો. તેણે તો ધાર્યું હશે કે રાજમહેલના અંગરક્ષકો હાથમાં

ખંદ્રકો લખને તેનો સામનો કરવા તૈયાર ઊભા હશે; પણ ત્યાં તો લાઠીધારી સિપાઇઓને ઊભા રહેલા જોઈ તે ચકિત થઇ ગયો. નવાઇની વાત છે કે આ જોઇને પણ તેને રાજની વફાદારી માટે માન થયું નહિ. તેણે રાજ સન્મુખ જાહેર કર્યું કે, ૧૮૦૧ નો કોલકરાર હવે રદ કરવામાં આવે છે અને સાત ઠરાવવાળા ખીજા કોલકરાર પર સહી કરવા રાજને વિનવ્યા. એ ઠરાવોમાં લખ્યું હતું કે પહેલાના કોલકરારમાંની ઘણી અગત્યની બાબતોનો ભયંકર ભંગ રાજએ વખતોવખત કર્યો છે, તેથી હવેથી અયોધ્યાના રાજની લશ્કરી અને મહેસૂલી સર્વ સત્તા ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીને સોંપવામાં આવે છે.

આ શરતો સાંભળીને દુઃખ અને ક્રોધના આવેશમાં આવી જઇને રાજએ પોતાનો દૃઢ નિશ્ચય જાહેર કર્યો કે આવી અપમાનકારક શરતો પર હું હરગીજ મારા હસ્તાક્ષર નહિ કરું. એટલે રૈસિડન્ટે જાહેર કર્યું કે જો ત્રણ દિવસમાં આ શરતો તમે કબૂલ નહિ કરો અને અમારી ઇચ્છાને આધીન નહિ થાઓ, તો હું પોતે અયોધ્યાનું રાજ્ય જપ્ત કરીશ.

અને જનરલ આર્ટિટ્રામ પોતાના વચનને અક્ષરેઅક્ષર વળગી જ રહ્યો. તો, ઉમીએ કલકત્તામાં પહેલાંથી જ ધડી રાખેલો ઢંઢેરો અયોધ્યામાં પીટાવવામાં આવ્યો કે “આજથી અયોધ્યાનું આખું રાજ્ય હમેશને માટે કંપનીના હાથમાં સોંપવામાં આવ્યું છે અને બ્રિટીશ સરકારે અયોધ્યા રાજ્યની તમામ વ્યવસ્થા પોતાના હાથમાં લીધી છે.” આ ઢંઢેરો પીટાવ્યા બાદ ગવર્નર-જનરલ ઇન કાઉન્સિલની સલાહ પ્રમાણે અયોધ્યાનું રાજ્ય ચલાવવા ભારેખમ પગારના મોટા મોટા અમલદારોની નિમજૂંક કરવામાં આવી.

પ્રકરણ ૧૧ મું

રાજમાતાઓ રસ્તાની લિખારણે

અતરફ, નવાબને પદબ્રજ કરવાથી નવાબના સર્વે કારભારીઓ અને લશ્કરી અમલદારો નારાજ થયા. અંગ્રેજ સરકારે તેઓને ઘણાં પૈસાં સમજાવ્યાં, લલચાવ્યાં, ધમકાવ્યાં; પણ એક પણ અમલદારે અંગ્રેજ સરકારની નોકરી સ્વીકારી નહિ. સિપાઇઓની ભરતી કરવા માટે અંગ્રેજ સરકારે ચડી ગયેલો પગાર આપવાની લાલચ બતાવી, નાના કે ધરડા સિપાઇઓની ઉમ્મરનો બાધ કાઢી નાખ્યો; પણ કોઇ સિપાઇ અંગ્રેજ લશ્કરમાં જોડાયો નહિ. એક ખાનદાન વયોવૃદ્ધ સુબેદારે તો એક અંગ્રેજ અમલદાર સમક્ષ જઇને પડકાર કર્યો:

“અમે અયોધ્યા રાજ્યના નવાબ અને તેના વડવાઓની ચાલીસ ચાલીસ વર્ષ સેવા કરી છે, તેનું નિમક ખાધું છે; તે હવે હરામ કરવા બીજા કોઇની સેવા નહિ જ કરીએ.”

સિપાઇઓ જ્યારે રાજ્યના હુકમ વિરુદ્ધ વર્તવા લાગ્યા ત્યારે અંગ્રેજ સરકાર તેમને બંડખોર ગણી શિક્ષા કરવા લાગી. તેઓએ આ શિક્ષા પણ હસતે મોંએ સ્વીકારી લીધી, પણ પોતાની નેક અને ટેક ન જ ગુમાવી.

પોતાને થયેલા આ અન્યાયથી નવાબ ત્રાસી ગયો અને હતાશ થઇ ગયો. છેવટે તેણે ન્યાય મેળવવા વિલાયતની પાર્લામેન્ટમાં પોતાની ફરિયાદ રૂબરૂ નોંધાવવા ઇંગ્લાંડ જવા નિર્ધાર કર્યો અને ત્યાં જવા તેણે રેસિડન્ટની પરવાનગી માગી. નવાબ ઇંગ્લાંડ જાય એ તેમનાથી કેમ ખમાય? એટલે તેણે તેની અરજ પર ધ્યાન પણ આપ્યું નહિ; એટલું જ નહિ પણ, નવાબ ઇંગ્લાંડ જઈ પોતા વિરુદ્ધ ફરિયાદ ન કરી શકે તેટલા માટે નવાબના વિશ્વાસુ મુખ્ય પ્રધાન સૈયદ અલી નવાબખાનને પરહેજ કર્યો. આ પ્રધાને પોતાની ચાલીસ વર્ષની કારકીર્દિમાં અંગ્રેજ સરકારનો વિશ્વાસ

સંપાદન કર્યો હતો એ આપણે આગળ જોયું જ છે ! મુખ્ય પ્રધાન રાજ બાલકૃષ્ણ અને વડા ચોપડા અમલદાર (હેડ રેકર્ડ કીપર) બાપુ પુરણ ગોવિંદ પાસેથી, તેઓ કદી નવાબ સાથે વિલાયત નહિ જ જાય એવા જમીનપત્ર લખાવી લીધા !

આ રીતે રાજ પોતાનો કેસ સાબીત કરવા જઈ ન શકે એ હેતુથી તેના હાથપગ બાંગી નાખવામાં આવ્યા. અરે ! આટલેથી જ રેસિડન્ટની નીચતાનો અંત આવ્યો નહિ. નવાબનું ધરકામ કરતા સેવકોને-બાવીસ ખવાસોને પણ કેદમાં નાખવામાં આવ્યા !

આમ નહિ કાવ્યા ત્યારપછી તેમણે જનનાખાના તરફ દષ્ટિ ફેરવી. નવા થયેલા કોલકરાર પર નવાબ પાસે સહી કરાવી આપવા તેણે રાજમાતાને દર વર્ષે એક લાખ રૂપિયાનું વર્ષાસન બાંધી આપવાની લાલચ બતાવી. પણ એ તો બહાદૂર રાજમાતા હતી. એણે એ લાખ રૂપિયાના વર્ષાસનને લાત મારી.

હવે અંગ્રેજોએ પોતાનું ખરું પોત પ્રકાશ્યું. જ્યારે રાજમાતાએ કાંઈ પણ લાલચથી ન ફસાતાં ધસીને ના પાડી ત્યારે અંગ્રેજો ચીડાયા અને રાજમાતા તથા બીજી રાણીઓને રાજમહેલમાંથી નેરજીલમાંથી બહાર કાઢવાનાં ફરમાન છૂટ્યાં. તેમને રાજમહેલમાંથી બહાર કાઢવામાં આવ્યાં-કહો કે બહાર ફેંકવામાં આવ્યાં ! તેમના મોભાને છાજે એવી વર્તાણુક ચલાવવાને પણ એ અંગ્રેજોને ન સહ્યું. રાણીઓના દરદાગીના, રાયરચીલાં વગેરે સર્વ સામાન બહાર ફેંકી દેવામાં આવ્યો.

જ્યાં આખું રાજ્ય જ પચાવી લેવાની વાત આવી પહોંચી હોય ત્યાં અગાઉના એક રાજ્યે બવિંધ્યમાં ખરાબ સમય આવતાં રાણીઓને વર્ષાસન મળ્યા કરે એવા દીર્ઘદષ્ટિપૂર્વકના હેતુથી એક મોટી રકમ કંપની સરકારને સુપરત કરી હોય તે રકમ અંગ્રેજ પચાવી પાડે એ કાંઈ બહુ મોટી વાત છે ? એટલે ગદ કાલની રાજરાણીઓ અને રાજમાતાઓ આજે રસ્તાની બિખારણે બની ગઈ !

પ્રકરણ ૧૨ મું

રાજમાંથી ફકીર

૬ વે રાજની તેમણે કેવી નાલેશી કરી એ પણ સાથે સાથે આપણે જોઈ લઈએ અને અંગ્રેજ સરકારની તે સમયની નિષ્કૃતતાનું માપ પણ કાઢી લઈએ. રાજ્યમાં નવાબનો કરો અધિકાર નથી એ તમામ રૈયતજીને તેટલા સારુ રાજના હાથીઓ, અરબી-ધરાની ઘોડાઓ, બગીચો, પાણેલા ફૂતરા, ઊંટ, ટટ્ટુ વગેરેને પાણીને મૂલે લીલામ કરી વેચી નાખવામાં આવ્યાં. નવાબ પોતે જે પોષાક સજી લડાઈમાં ઊતરતા તે સઘળા પોષાક, બખતર, તલ્લારો વગેરે સર્વે હથિયારો પણ અંગ્રેજોએ ફના કરી નાખ્યાં. રાજમહેલ, રાજબગીચા, સંગ્રહસ્થાન, દરદાગીના, અવેરાત, રાચરચીલું, કાદાર, તખેલા-દરેકે દરેક વસ્તુ ગણી ગણીને નવાબ પાસેથી છીનવી લેવામાં આવી અને રાજની હાલત રસ્તા પરના ફકીર જેવી કરી મૂકી !

આ તરફ જ્યારે નવાબે અંગ્રેજ સામે ઝઝૂમવાને બદલે તેને વશ થવાની પોતાની પ્રજાને આજ્ઞા કરી, અને પોતે કંપનીના આ અણુછાજતા જીલમ સામે પગલાં લેવા માટે કલકત્તા અને ત્યાંથી ઈંગ્લાંડ જવાની ઇચ્છા પ્રદર્શિત કરી ત્યારે રૈયતની આંખમાંથી ખેર ખેર જેવડાં આંસુ પડવા લાગ્યાં. સ્ત્રીઓ અને પુરુષો, બાળકો અને વૃદ્ધો, સાજા અને માંદા બધા રાજની સ્વારીમાં, જો કે આજે તો તે રાજ મટી ફકીર થઈ ગયો હતો છતાં, કાનપુર સુધી અને સેંકડો તો કલકત્તા સુધી સંઘાતમાં સાથે ગયા હતા.

આમ રામની અયોધ્યાની પ્રજાએ પોતાના રાજની પાછળ પાછળ જઈ પોતાના રાજ પ્રત્યેની સંપૂર્ણ વફાદારી જાહેર કરી.

સો વરસ સુધી જે કંપની સાથે અયોધ્યા રાજ્યને “ દહ મૈત્રી અને દિલોજની ભર્યો સંપ ” રાખવાના કરાર થયા હતા; જે કંપનીને બર્મા, નેપાલ, પંજાબ, મૈસુર અને મરાઠા ચુકો વખતે અધીને ટાંકણે કરાડો રૂપિયાની અને હજારો માણસોની અયોધ્યા રાજ્યે મદદ કરી હતી; જે કંપની તરફ સેંકડો ગોરા નૌજીવાનોને જામી મોલાદાર પદવીઓ અને ‘કરીઅર’ આપવા અયોધ્યાએ પોતાને માયાળુ હાથ લાંબાવ્યો હતો તે જ કંપનીએ અયોધ્યા રાજ્યને ચૂસી ચૂસીને તેની તિજોરી ખાલી કરી, તેની સત્તા તોડી નાખી અને છેવટે આખું રાજ્ય પચાવી લીધું—ઓહિયાં કરી લીધું ! આવો નરુણનો દાખલો દુનિયાના ઇતિહાસમાં મળવો દુર્લભ છે.

અયોધ્યાને ખાલસા કરવાના કામને ‘લૂટફાટની ટોચ’ તરીકે અંગ્રેજ ઇતિહાસકારોએ જે વર્ણવ્યું છે તે અક્ષરેઅક્ષર સાચું છે.

આમ છળકપટ, પ્રપંચ, અપ્રમાણિકતા, વગેરે વાપરોને અંગ્રેજોએ અયોધ્યા ઓહિયાં કર્યું—અરે, એવા જ સાધનોથી આખું હિંદ અંગ્રેજોએ કબજે કર્યું અને છતાં તેઓ દુનિયાને અંધ માની જાહેર કરે છે કે અમે હિંદ તરવારના બળથી જીત્યું છે ! ! હિંદ તરવારના બળથી જીત્યું છે કે નહિ એ અહીં જણાવવાનું અપ્રસ્તુત છે; છતાં એ તો દીવા જેવું ચોખ્ખું છે કે અયોધ્યા તો અંગ્રેજોએ તરવારના બળથી નથી જ જીત્યું, પણ છળકપટ અને પ્રપંચથી જ ઓહિયાં કર્યું છે !

